

עשרה בטלנין שבבית הכנסת במשנת הרמב"ם והראב"ם

ההתחקות אחר מוסד עשרה בטלנים שבבית הכנסת בכתביהם של הרמב"ם ובנו רבנו אברהם (הראב"ם) תביא אותנו לידי עיון בכמה פרשיות, ובהן מי שתורתו אומנותו ושאלת פרנסתו, שינויים ששינה הרמב"ם בשיטותיו מחיבור לחיבור, לרבות תשובה, פירוש המשנה ומשנה תורה, דמיון מקצת חזרותיו לשיטות רש"י, פירוש סוגיה קשה בתלמוד הירושלמי לפי שיטת הרמב"ם, עיבוד סוגיית הירושלמי בתלמוד הבבלי, תלמודם של הגאונים בסוגיה בבבלי, ההתבודדות וההתנתקות לעבודת ה' במשנתם של הרמב"ם והראב"ם, קטעים חדשים מחיבורו של הראב"ם ספר המספיק לעובדי ה', תרגומן של מילים נדירות בערבית-יהודית והדמיון לביטויים ולמושגים המקובלים באסלאם ועוד.¹

א. 'כגון אנו שאין אנו צריכין לתלמודנו'

שנינו במגילה א, ג: "אי זו היא עיר גדולה כל שיש בה עשרה בוטלנים,² פחות מכאן הרי זה כפר". בירושלמי, מגילה פ"א ה"ו, ע"ב (742): "תני עשרה בטלנים ממלאכתן לבית הכנסת. רב יהודה אמר כגון אנו שאין אנו צריכין לתלמודינו".³ ובברייתא שבבבלי, מגילה ה ע"ב: "עשרה בטלנין שלבית/שבבית הכנסת".⁴

הרמב"ם ביאר ירושלמי זה באריכות בתשובה (סימן קכג):⁵

שאלה: בדבר ביאור 'עשרה בטלנין'. ואמר הירושלמי: 'בטלנין ממלאכתן בבית הכנסת, רב אמר, כגון אנו שאנו צריכין לתלמוד' וכו'.

- 1 המשנה מצוטטת להלן על פי כ"י קאופמן. הגרסאות בכתבי יד התלמוד הבבלי על פי התקליטור של מכוון ליברמן, בית המדרש לרבנים באמריקה. התלמוד הירושלמי על-פי מהדורת האקדמיה ללשון העברית (בסוגריים מספר הטור). רוב דברי רבותינו הראשונים על-פי תקליטור פרויקט השו"ת באוניברסיטת בר-אילן. בתרגומים שלהלן מערבית-יהודית נדפסו מילים עבריות, שהועתקו כמות שהן מן המקור 'לתרגום', ברווחים מורחבים. ראה את רשימת הקיצורים הביבליוגרפיים בסוף המאמר. מחקר זה (מס' 560/06) נתמך על-ידי הקרן הלאומית למדע ועל ידי הקתדרה לתרבות היהודים בארצות האסלאם על שם יוסף וסיל מייזר באוניברסיטת תל-אביב. אחי פרופ' שמא יהודה פרידמן, פרופ' יואל קרמר, עורכי הספר ושני קוראים מטעמם קראו טיוטה של המאמר והעירו הערות נכוחות. להם התודה ועליי האחריות.
- 2 וכן בהלכות גדולות (ברלין), עמ' 227: 'בוטלנין'; ראה להלן, הערה 140. לצורה זו ראה קוטשר, מחקרים, עמ' קנט (שם דוגמה זו), קסג, קסו-קסז; גרוס, משקלים, עמ' 57 ואילך.
- 3 ראה רטנר, אהבת ציון וירושלים, מגילה, עמ' 10-11. שם הביא חידושי מגילה לר"ן: "ובירושלמי בטלנין שאין עושין כלום אלא עומדין בבית הכנסת להתפלל מהר בשעה הראויה". מסתבר שזה פירוש של הכתוב בירושלמי ולא גרסה. לגרסות אחרות בירושלמי ראה להלן.
- 4 'שלבית' כגרסת כ"י TS F 2 (2).77, 'שבבית' כגרסת כ"י TS F 2 (2).73.
- 5 תשובות הרמב"ם, א, סימן קכג, עמ' 219-220 (התרגום שלהלן בשינויים, וראה שילת, איגרות הרמב"ם, עמ' רי; משנה תורה [קאפח], ד, עמ' תתלג).

עשרה בטלנין שבבית הכנסת במשנת הרמב"ם והראב"ם

התשובה: כוונתם בזה, שיהיו באותו מקום עשרה אנשים מזומנים לצרכי צבור, וכל אימת שיהיה שם דבר מצוה או צורך מצורכי הצבור,⁷ יבטלו את עיסוקיהם ויבואו לבית הכנסת. ולפיכך אמרו 'עשרה בטלנין ממלאכתן' ולא אמרו 'עשרה בטלנין שאין להם מלאכה'. ומה שאמר 'בבית הכנסת', הוא מפני שהם נמצאים ברוב הפעמים, כל עת שמתכנס הצבור שם, בבית הכנסת.⁸

'רב יהודה אמ' כגון אנו שאין אנו צריכין לתלמודנו'. כך היא הגרסה הנכונה ולא כמו שצוטט בשאלה,⁹ שאמר 'שאנו צריכין לתלמודנו' וזה או טעות בנוסח או שגגה בעת הכתיבה. ומשמעם של דברי ר' יהודה הוא שאם היה תלמיד חכם]ם] בשלב הלמידה וההעשרה¹⁰ ולא הגיע לידי שלמות ולא היה תלמודו ערוך בפיו, אינו נמנה עם כלל עשרת הבטלנין הללו, לפי שאין הוא בטל לצרכי צבור, שיימצא בכל עת שרוצים אותו, כיוון שהוא טרוד בלימודו ובקריאתו.¹¹ אולם כגון ר' יהודה, שאינו צריך להתלמד, זאת אומרת, אינו צריך לעיין בספר ולהתעסק עסק גדול,¹² הריהו נמנה עם כלל עשרת הבטלנין, שהם בטלנין לצרכי צבור, כיוון שאינו צריך לתלמודו, לחזור עליו כל הזמן. וכל מי שהוא צריך לתלמודו אסור לו לבטל לתלמודו לצרכי צבור אלא אם יהיה צורך גדול¹³ או שאין שם מי שימלא את מקומו.¹⁴ משה.¹⁵

- 6 כך הגרסה בכ"י ש (הסימן של בלאו): תשובות הרמב"ם, א, עמ' 219, הערה 3, 4, לטקסט. הרמב"ם בתשובתו ציטט מדברי השואל: "שאנו צריכין לתלמודנו". במהדורת פריימן ועל-פיה במהדורת בלאו: "רב יהודה [...] לתלמודנו", וכן מסתבר, כיוון שהרמב"ם לא הזכיר בפירושו שינוי בזה.
- 7 במקור: "מהם מן מהמאת אלצבור". התרגום הוא של קאפח (אצל תשובות הרמב"ם, ג, עמ' 218). בלאו תרגם: "עניין מענייני הצבור". לפי המילונים למילה 'מהם' (או מהמה) שתי משמעויות: עניין קשה או מצוקה (ליין, מילון, עמ' 3045); עניין או עניין חשוב (דווי, מילון, ב, עמ' 763, ושם: מהם ר' מהאם; מהמה ר' מהמאת/מהאם). אפשר להביא ראיה לתרגומו של קאפח לא רק מן התקבולת לביטוי העברי 'צרכי צבור' שבדברי הרמב"ם בשורה הקודמת ובסוף התשובה (ראה הערה 13), אלא גם מתעודות הגניזה, שבהן רגיל מהמאת להצטרף ל'חאגאת', צרכים (למשל, כ"י TS 28.22, שורה 64) או ל'אוטאר', צרכים ובקשות (למשל, כ"י TS 18 J 5.5, שורה 51) וכיוצא בהם.
- 8 לשיטתו נאלץ הרמב"ם לפרש כך מפני שגרס בירושלמי "בבית הכנסת" (וכן השואל ועוד, וראה חידושי הרשב"א מגילה [דימיטרובסקין], עמ' סה, הערה 648) ולא "לבית הכנסת" כפי שלפנינו.
- 9 במקור: "גא פי אלסואל". ראה גושן, מילון, עמ' 330.
- 10 במקור: "חאל אלטלב ואלחזאיד", ואפשר לתרגם: במצב של בקשת הדעת והרחבתה. ראה דווי, מילון, ב, עמ' 51 (طلب العلم), ובדברי הרמב"ם שלהלן במקור 'להתלמד'.
- 11 במקור: "לאשתגאלה" וכו'. משמע לכאורה שאותו תלמיד חכם, שאינו מפסיק מלימודו לצורכי הרבים, אין לו שום מלאכה אחרת מלבד תורתו והוא עוסק בה כל הזמן, ועיין להלן.
- 12 היינו, עסק גדול בלימוד - ולא דווקא בספר, כפי שהובא אצל משנה תורה (קאפח), ד, עמ' תלג: "ולהתעסק בו" וכו' - עסק המטריד אותו מדברים אחרים". דומה שבכך מתרגם הרמב"ם את המילה 'אשתגאל', שנקט מקודם, שתרגמתי בלשון טרוד, ועניינו גם עסוק.
- 13 במקור: "כון מהמא עטימא". אצל בלאו: "עניין עצום". ראה הערה 7.
- 14 ראה הלכות אבל יד, ט: "מבטלין תלמוד תורה להוצאת המת ולהכנסת כלה. במה דברים אמורים? בשאין לו כל צרכו, אבל יש לו כל צרכו אין מבטלין, וכל שאין מתעסקין בתורה חייבין להתעסק עמו". ולפי שיטת הרמב"ם בתשובה זו אפשר שאף בהלכה היא צריך לומר ש'מתעסקין בתורה', היינו, להתעסק עסק גדול'.

מדברי הרמב"ם, שגרסת השואל, "רב אמר, כגון אנו שאנו צריכין לתלמוד" (או: "רב יהודה אמר, כגון אנו שאנו צריכין לתלמודנו"), היא שיבוש בנוסח (=ספר) של הירושלמי שלפני השואל או שגגה בשעת כתיבת השאלה, משמע שהרמב"ם לא הכיר שום גרסה מלבד הגרסה שלפניו. אבל כגרסת השואל או כיוצא בה הובאה על ידי כמה מרבתינו הראשונים, בין בחסרון 'אין' בין בתוספת 'אלא'. במובאה שמן הירושלמי בפירוש ר' חננאל למגילה ה' ע"א: "עשרה בטלנין בכנסת ממלאכתן. אמר ר' יהודה כגון אנו שאנו צריכין [לתלמודינו]".¹⁶ ובחידושי הרמב"ן למגילה ב' ע"א: "ובירושלמי תני י' בטלנים ממלאכתן לבית הכנסת רבי יהודה אומר כגון אנו שאין אנו צריכים אלא לתלמודנו". וכן בחידושי הרשב"א למגילה ה' ע"א: "בירו' תני י' בטלנין ממלאכתן בבית הכנסת ר' יהודה אומר כגון אנו שאין אנו צריכין אלא לתלמודי".¹⁷

דברי רב (ר')¹⁸ יהודה בירושלמי לפי גרסת הרמב"ם, "שאיין אנו צריכין לתלמודנו", שהיא, כאמור, גם הגרסה בכ"ל (שם: "לתלמודינו") מופלאים ומתמיהים.¹⁹ יש חכמים שהעדיפו משום כך את הגרסה "שאנו צריכין" וכו'.²⁰ אולם דווקא בשל כך יש לגרסה 'הקשה' הזאת עדיפות. קל להבין שמעתיק היה משמיט את התיבה 'אין' התמוהה במאמר זה אבל קשה להעלות על הדעת שהיה מוסיף אותה ולו כשיבוש מכאני.

פירושו של הרמב"ם לירושלמי מופלא ומעניין בפני עצמו. לדיוקן שלבטלנים הייתה מלאכה, שביטלו אותה כדי ללכת לבית הכנסת בשעת הצורך, נידרש להלן. הביטוי "אין אנו צריכין לתלמודנו" ייחודי בדברי חז"ל. ייתכן שהרמב"ם ביאר אותו לאור הביטוי "דבר שצריך תלמוד", שמשמעו שצריכים לימוד כדי לברר אותו,²¹ אלא שבדברי הרמב"ם "צריך לתלמודו" משמעו שצריך לעיין בספרי התלמוד, לקרוא וללמוד אותם ולחזור עליהם.²²

15 'משה' בכ"י ש. ראה תשובות הרמב"ם, א, סימן קכג, עמ' 220, הערה 12, לטקסט. סופרים שהעתיקו תשובה שהרמב"ם כתב בידו ושחתם 'וכתב משה' השמיטו לפעמים 'וכתב', כי 'משה' לא כתב את ההעתק אלא הסופר. ראה פרידמן, תרומת הגניזה לחקר הרמב"ם, הערה 79.

16 פירושי ר' חננאל למגילה, עמ' טו. כנסת = בית כנסת.

17 חידושי הרשב"א מגילה (דימיטרובסקי), עמ' סה, ושם, הערה 651: "נראה שצ"ל: לתלמודי - לתלמודינו [...] ורבינו פי' הירוש' כפשוטו: שאין צורך בממונין לכך אלא כגון אנו שאין אנו מצויין בבית הכנסת מפני שאין צריכין אלא לתלמודינו הרינו כעשרה בטלנין".

18 ראה להלן, הערה 29.

19 ראה כשר, תורה שלמה, טו, עמ' 138: "ופי' [רוש] של הרמב"ם צ"ע שדוחק לומר שר"י אמר על עצמו שאינו צריך לתלמודו". וברור מדבריו שם שהוא מקשה לא רק על פירוש הרמב"ם אלא על גרסתו בירושלמי. וראה בהערה הבאה.

20 בהערה לפירוש ר' חננאל בש"ס וילנה, מגילה ה' ע"א, לאחר ציטוט הירושלמי שלפנינו: "ואולי דגי' [רסת] רבינו 'שאנו צריכין' נוחה יותר ודו"ק". ראה כשר, שם, ביאורו לגרסה בלי 'אין'.

21 ראה ירושלמי, גיטין פ"ז ה"ב, מח ע"ד (1084): "אלא שהדבר צריך תלמוד". בבלי, גיטין סו ע"ב: "והדבר צריך תלמוד", וראה שם פירוש רש"י.

22 האמור על ספר מתאים לשיטתו המפורסמת של הרמב"ם על כתיבת המשנה והתלמוד. ראה רבינוביץ, יד פשוטה, הקדמה למשנה תורה, עמ' כ-כג; שילת, רמב"ם מדויק.

עשרה בטלנין שבבית הכנסת במשנת הרמב"ם והראב"ם

בסוף תהליך הכשרה יגיע תלמיד חכמים ל"שלמות"²³ ואז יהיה "תלמודו ערוך בפיו"²⁴ אף על פי שאסור לתלמיד חכמים המתלמד להתפנות לכל צורכי הציבור, רשאי החכם השלם שתלמודו ערוך בפיו לעשות כך,²⁵ כי הוא אינו "מתעסק בתורה"²⁶ הביטוי שנקט פה הרמב"ם, "תלמוד ערוך בפיו", נקרה בספרות התלמודית בארבעה מקומות בלבד, וכולם בבבלי.²⁷ לאחד מהם נדרש הרמב"ם ופירש את מאמרו של ר' יוחנן: "תלמוד ערוך בפיו של ר' יהודה" (מנחות טו ע"א): "כלומר, הדבר קבלה בידו ואינו מסמיכו לשום פסוק ולא למדו באחת המידות"²⁸. אולם דומה שאין זה אלא מקרה בלבד, כי בניגוד לפירוש המשנה, בתשובתו ביאר את הירושלמי ש'תלמודו' (כולו) היה ערוך בפי רב (ר') יהודה,²⁹ היינו, שהוא ידעו על פה.³⁰

- 23 במקור: 'יכמל'. ראה תשובות הרמב"ם, ג, סימן שכג, עמ' 135, שמלמד צריך להיות 'כאמל לייעלם וידרס', 'מן אלכאמלין'. בתרגום הקדום, המקוצר (תשובות הרמב"ם, ב, סימן שכג, עמ' 592): 'שלם ללמד', וכן תרגם בלאו (שם, ג, עמ' 135): 'שלם ללמד ולהורות' (עדיף לדעתי: ולדרוש), 'מן השלמים'. ראה בנעט, איגרות הרמב"ם, עמ' 58: 'ליס אדעי אני אתית כמאלי אלאכיר אולא' [= אין אני טוען שהגעתי לשלמותי האחרונה מראש (ושם בהערה)]. ראה פרידמן, תרומת הגניזה לחקר הרמב"ם, הערה 370.
- 24 חרף דברי טברסקי, מבוא, עמ' 123, הערה 188, איני סבור שיש קשר בין 'תלמוד ערוך בפיו' זה לבין 'תלמוד ערוך' סתם בכתבי הרמב"ם.
- 25 בבבלי, מנחות צט ע"ב: 'שאל בן דמה בן אחותו של ר' ישמעאל את ר' ישמעאל כגון אני שלמדתי כל התורה כולה מהו ללמוד חכמת יונית?'. ראה ליברמן, יונית ויונות, עמ' 225.
- 26 ראה הלכות אבל יד, ט הנזכר (לעיל, הערה 14). שיטה אחרת אצל הרא"ש למסכת כתובות, פרק ב, סימן ה: "אמרו עליו על רבי יהודה בן אילעאי שהיה מבטל תלמוד תורה להוצאת המת ולהכנסת כלה. [...]" וההיא דר' יהודה מייתי סיעתא מיניה אע"פ שהיתה תורתו אומנתו ולא היה לו עסק אחר אלא ת"ת היה מבטל".
- 27 שבועות מ ע"ב; מנחות טו ע"א (בדפוסים החדשים: 'למוד', ראה דק"ס על אתר, עמ' 36, הערה ע, ובדפוס ונציה רפב, במקום ערוך: 'ארוך'); סו ע"ב; ומעילה יז ע"א, ובכולם: 'תלמוד ערוך' (הוא) בפיו של ר' פלוני'. השווה את הביטוי 'תלמודו בידו' בבבלי, כתובות עז ע"ב ומקבילות (ראה דק"ס השלם, כתובות, ב, עמ' רכב); עיין פרידמן, לאגדה ההיסטורית, עמ' 153-154.
- 28 פירוש המשנה, קדשים (מנחות ב, ב), עמ' קט (תרגום).
- 29 במובאה שהביא הרמב"ם מן הירושלמי: 'רב יהודה', והכוונה מן הסתם לאמורא. אבל בדבריו שלו על הירושלמי: 'ר' יהודה'. קשה לדעת אם בדיוק כך יצא מידי הרמב"ם ואם כן, עד כמה אפשר לדייק מן הקיצור, ובייחוד לאור העובדה שלא הזכיר שום שינוי גרסה בשם החכם מן הכתוב בשאלה. בדברי הרמב"ן והרשב"א הנרמזים: רבי יהודה, ר' יהודה. כשר, תורה שלמה, טו, עמ' 138, פירש שבתנא ר' יהודה עסיקינן: "שר" ות"ק פליגי" וכו'. על חילופי 'רב' ו'רבי', ראה, למשל, פרידמן, ריבוי נשים, עמ' 7, הערה 17.
- 30 סביר להניח, לדעתי, שתכונות השלמות בתלמוד תורה והזיכרון המופלא שייחס הרמב"ם לרב יהודה, שאינו צריך לעיין בספר, תאמו את תכונותיו וזיכרונו של הרמב"ם בעיני עצמו. אם כן, רמז זה מצטרף לעדויות על זיכרונו המופתי. ראה שילת, איגרות הרמב"ם, עמ' תמד-תמה, הודאתו שבזקנתו לא תמיד זכר מקור של הלכה במשנה תורה, כפי שבוודאי זכר מקודם לכן; כ"י סופר 29, שר' חננאל בן שמואל ציטט את דברי רבנו: "השכחה, שפוגעת בכריות, לא הייתה פוגעת בי בצעירותי" (תרגום, ראה פנטון, גילוי מחדש, ועיין עוד שם, וראה על כך גם פרידמן, תרומת הגניזה לחקר הרמב"ם). משער אני שעוד רמז בפירוש המשנה נזיקין (לסנהדרין ג, א), עמ' קנו: "כגון אנא דגמירנא וסבירנא (סנהדרין ה, ע"א), יעני אני חפטת אלנצון ואדרי אתאול ואקיס ואפהם אלמעאני" [= ... כלומר, אני למדתי בעל פה את הטקסטים ויודע לבאר ולהקיש ומבין אני את המשמעויות] (התרגום בשינוי).

ב. "כגון אנו שאין אנו עסוקין בתלמוד תורה"

מלבד דברי רב (ר') יהודה בסוגיה זו ("כגון אנו שאין אנו צריכין לתלמודנו"), אין הביטוי "כגון אנו" בא בתלמוד הירושלמי בשום מקום אחר חוץ מסוגיה אחת בלבד, בדברי ר' שמעון בר יוחאי ור' יוחנן,³¹ וגם עניינם הוא מי רשאי להפסיק את תלמודו לצורך גדול: ר' יוחנן בשם ר' שמעון בן יוחי, כגון אנו שעוסקין³² בתלמוד תורה, אפי' לקרית שמע אין אנו מפסיקין.³³

ר' יוחנן אמרה על גרמיה, כגון אנו שאין אנו³⁴ עסוקין בתלמוד תורה, אפי' לתפילה אנו מפסיקין.³⁵

מאמרו המופלא של ר' יוחנן, "כגון אנו שאין אנו עסוקין בתלמוד תורה", אומר דרשני.³⁶ פירוש אפשרי עולה לכאורה מביאורו של הרמב"ם לדברי רב (ר') יהודה, "כגון אנו שאין אנו צריכין לתלמודנו". אם כן, לא אמר ר' יוחנן שאינו עוסק בתורה כלל אלא שאינו 'עסוק'³⁷ בה, וכדברי הרמב"ם, שלא היה הנ'ל צריך 'להתעסק עסק גדול' בתלמודו ולא היה טרוד בו, ולפיכך יכול להפסיק את לימודו 'אפילו לתפילה'. לפי שיטה זו רשב"י, שאמר "כגון אנו שעוסקין/שאנו עסוקין בתלמוד תורה", העיד על עצמו, שצריך לתלמודו (כאילו טרם הגיע לשלמות), וצריך 'להתלמד'. הצגה זו של מאמריהם של רשב"י ור' יוחנן מחייבת לומר שבניגוד לרשב"י הודה ר' יוחנן בכוחו הגדול בתורה.³⁸ אין צריך לומר שלא מצינו

וראה ספר המצוות (קאפח), עמ' ג, נימוק לחלוקת כל פרק במשנה תורה הלכות הלכות, לשם: "יסהל חפטה למן אראד אן יחפט שי מנה" [= להקל את ידיעתו על פה על מי שירצה לתלמוד ממנו דבר על פה] (התרגום בשינוי).

31 הבדיקה לפי תקליטור פרויקט השו"ת של אוניברסיטת בר-אילן. הביטוי 'כגון אנו' נדיר גם בתלמוד הבבלי. מלבד הסוגיה המקבילה לדברי ר' יוחנן שבירושלמי, המובאת בסמוך, הוא נקרה שם רק בשלושה מקומות נוספים, אחד בשם ר' יוחנן (חולין פד ע"א).

32 בכ"י TS F 17.6 (ראה להלן): 'שאנו עסוקין'. במקבילה בירושלמי, שבת פ"א ה"ב, ג ע"א (368), בכ"ל, יש דילוג בשל הדומות מן 'כגון אנו' עד 'כגון אנו' שלהלן, והושלם בגיליון, ושם: 'שעסוקין'.

33 על בבלי, מנחות צט ע"ב (לפי כ"י מינכן 95): "א"ר יוחנן משו' ר' שמע' בן יוחי, אפי' לא קרא אלא ק"ש שחרית וק"ש ערבית קיים מצות לא ימוש", ראה בנוביץ, שינון, עמ' 27-28.

34 ראה להלן על נוסח קטע הגניזה הנ"ל: 'כגון אנו שאנו'.

35 ירושלמי, ברכות פ"א ה"ב, ג ע"ב (7). השווה ירושלמי, שבת פ"א ה"ב, ג ע"א (368). ראה גינצבורג, פירושים וחידושים, א, עמ' 129-131; ליברמן, הירושלמי כפשוטו, עמ' 25.

36 לפי בנוביץ, שינון, עמ' 35, דברי ר' יוחנן הם 'ניסוח אירוני', עמ' 36: "האירוניה וההומור והלעג העצמי שבדברי רבי יוחנן". אין אצלו ציון לגרסת קטע הגניזה, המובאת להלן, וצריך עיון אם סגנון של אירוניה והומור ולעג עצמי, כפי שהוא מייחס לירושלמי כאן, באים לידי ביטוי במקומות אחרים.

37 על משמעות 'עסוקין' בניגוד ל'עוסקים' ראה גינצבורג, שם, עמ' 129-130.

38 ראה ירושלמי, ברכות פ"ט ה"א, יב ע"ד (65) (על דויד המלך): "אמר ר' שמואל בר נחמן מי ימלל גבורות ה' (תהילים קו, ב), כגון אני וחביריי"; ובמקבילה במדרש תהלים (בוכר), מזמור קו, עמ' 453: "הגבור שידוע מה כחו הוא יכול לספר שבחו של גבור, כך אמר דוד מי ימלל גבורות ה', אמר ר' שמואל מי ימלל גבורות ה', כגון אנו שאנו עסוקים בתורה כל צרכינו" (ראה שם, הערה ג).

עשרה בטלנין שבבית הכנסת במשנת הרמב"ם והראב"ם

שום עדות לביאור משוחזר כזה, ואין הוא תואם את התפיסה המקובלת אצל החכמים על הידרדרות הדורות.

נוסח קטע גניזה, כ"י TS F 17.6 לירושלמי, ברכות פ"א ה"ב, ג ע"ב,³⁹ פוטר אותנו לכאורה מן המתמיה שבדברי ר' יוחנן:

ר' יוחנן בש' ר' שמעון בן יוחי, כגון אנו שאנו עסוקין בתלמוד תורה אפילו לקרית שמע אנו מפסיקין.

ר' יוחנן אמרה על גרמיה כגון אנו שאנו עסוקין בתלמוד תורה אפילו לתפילה אנו מפסיקין.

כאן לא צוין שום הבדל בין תלמוד תורתו של רשב"י לבין תלמוד תורתו של ר' יוחנן. לפי המשך הסוגיה בירושלמי ר' יוסה מפרש את דברי ר' יוחנן כשיטת ר' חנניה בן עקביא בתוספתא, ברכות ב, ו (מהדורת ליברמן, עמ' 7): "כותבי ספרים תפלין ומזוזות מפסיקי לקרית שמע ואין מפסיקין לתפלה, ר' או' כשם שאין מפסיקין לתפילה כך אין מפסיקין לקרית שמע, ר' חנניה בן עקביא או' כשם שמפסיקין לקרית שמע כך מפסיקין לתפלה". כך בירושלמי, ברכות פ"א ה"ב, ג ע"ב (7): "אמ' ר' יוסה קומי ר' ירמיה, אתיא דר' יוחנן כר' חנינא בן עקביה".⁴⁰

אולם נוסח קטע גניזה זה קשה מיניה וביה. תיבת 'אפילו' שבדברי רשב"י ור' יוחנן מוסבת על הסיפא שבמשנה, שבת א, ב: "ומפסיקין לקריית שמע ואין מפסיקין לתפלה".⁴¹ בדברי רשב"י מוכח אפוא נוסח הירושלמי שבכ"ל: "אפי' לקרית שמע אין אנו מפסיקין". אינו מן הנמנע שאף על פי שמעתיק קטע הגניזה (או אביו) השתבש בשעה שכתב בדברי רשב"י "אפילו לקרית שמע אנו מפסיקין" הוא דייק בשעה שכתב בדברי ר' יוחנן "כגון אנו שאנו עסוקין בתלמוד תורה". אלא שחזקתו כבר נתערעה. אפשר לומר, גם כאן, שבסוגיה זו שבירושלמי יש לבכר את הגרסה הקשה: "כגון אנו שאין אנו עסוקין בתלמוד תורה".

ג. תורתו אומנותו

לא זו אלא אף זו. סביר להניח, שעדות כלשהי לנוסח כ"ל שבתלמוד הירושלמי, שבו ר' יוחנן אומר בשם רשב"י "כגון אנו שאנו עסוקין בתלמוד תורה" ובשם עצמו "כגון אנו שאין אנו עסוקין בתלמוד תורה", נמצאת בסוגיה המקבילה בתלמוד הבבלי. אין ר' יוחנן מצטט כאן את דברי רשב"י אלא מספר על מידתו בתלמוד תורה ומנגיד אותה למידתו שלו בו,

39 נדפס אצל גינצבורג, שרידי הירושלמי, עמ' 4.

40 השווה ירושלמי, שבת פ"א ה"ב, ג ע"ב (368): "אמ' ר' יוסה קומי ר' ירמיה, אתייתא דר' יוחנן כר' חנניה בן עקיבה". ראה בנוביץ, שינון, עמ' 37, שמציע גם להעמיד את שיטת רשב"י כשיטת ר' יהודה הנשיא שבברייתא הנרמזת.

41 כפי שציין אל נכון בנוביץ, שם, עמ' 36.

במבנה של "לא שנו אלא... אבל". רשב"י וחבריו "תורתן אומנותן", ובמידת ר' יוחנן אין זכר למילים הקשות "שאינן אנו עסוקין בתלמוד תורה".

בבלי, שבת יא ע"א:

דתניא חברים⁴² שהיו עוסקין בתורה מפסיקין לקריאת שמע ואין מפסיקין לתפלה.

אמר רבי יוחנן, לא שנו אלא כגון רבי שמעון בן יוחי וחביריו⁴³ שתורתן אומנותן.⁴⁴

אבל כגון אנו מפסיקין לקריאת שמע ולתפלה.⁴⁵

כאן אין רמז שר' יוחנן ראה עצמו מי שהגיע לשלמות בתלמוד תורה,⁴⁶ אלא משתמע שדירג את עצמו מתחת לרשב"י.⁴⁷ ואמנם בעקבות הכבלי הבהיר הרמב"ם את מעלתו של רשב"י על 'חכמי תלמוד' בדין זה בפירוש המשנה לשבת א, ב ("ומפסיקין לקריאת שמע ואין מפסיקין לתפלה"). הטיוטה שכתב הרמב"ם מפירוש המשנה כאן שרדה בגניזה, ונוכל אפוא לעמוד על השינויים שחלו בדבריו במהדורא בתרא ובמשנה תורה.

42 שמא 'חברים' שבכרייתא הם תלמידי חכמים (בניגוד לחכמים), וכדברי ר' יוחנן בבבלי, בבא בתרא עה ע"א: "ואין חברים אלא תלמידי חכמים". להבדל בין תלמידי חכמים, חברים וחכמים ראה פרידמן, כתבים מימוניים, עמ' 215, והספרות שצוינה שם. ויש להעיר על ירושלמי, עירובין פ"ה ה"א, כב ע"ב (473): "מיכן שהמקבל פני חברו כילו מקבל פני שכניה". ליברמן, הירושלמי כפשוטו, עמ' 290-291, 560, ציין שהגרסה 'פני חברים' שבקונדרס אחרון, עין יעקב, ושירי השירים רבה [ועוד], "נוסחא יפה היא", ומשמעה כבמקבילות: פני חכמים (ואם הדברים מדויקים אפשר שרצו לומר אפילו שהם חברים ולא חכמים ממש). אני מניח שיש להבין את הגרסה בירושלמי שלפנינו: חברו > חב(י)ריו > חב(י)רין.

43 ראה גינצבורג, פירושים וחידושים, א, עמ' 130: "וכמה מהדוחק לומר שחברים בכרייתא משמע ר' שמעון וחבריו והכל יודעים שגם בדורותיו היה הוא יחיד בפרישותו מן העולם וברבקותו בתלמוד תורה". ואפשר שנוספו חבריו ('וחבריו') לדברי ר' יוחנן בבבלי כדי לצרפם לכרייתא ולעשות סוגיה קטנה מהם. ראה גם בנוביץ, שינון, עמ' 37.

44 בכמה כתבי יד: "שתורתן זו היא אומנותן" (וטיקן 11a; מינכן 95; Oxford Opp. Add, fol. 23). וכן הוא בחידושי הר"י אבן מיגש לבבא בתרא ח ע"א; ראה להלן. את הסתירה שבאגדה על רשב"י ובנו בבבלי, שבת לג ע"ב, "בעידן צלויי לבשו מיכסו ומצלו", תירצו בדוחק כאן בתוספות ד"ה כגון רשב"י: "ההוא מצלי היינו ק"ש", וצריך לומר שמי שאמר זה לא אמר זה או שסבר בעל האגדה שהאמור כאן הוא דווקא על רשב"י 'וחבריו'.

45 ראה גינצבורג, פירושים וחידושים, א, עמ' 131-129; בנוביץ, שינון, עמ' 35 ואילך.

46 על פי שיטת הרמב"ם בתשובתו, סימן קכג, על ר' (רב) יהודה, כנזכר לעיל. לפי בבלי, יומא פו ע"א ר' יוחנן הגדיר כחילול ה', אם הוא הולך ארבע אמות "בלא תורה ובלא תפילין". בכ"י מינכן 6, רק: "בלא תפילין". ראה דק"ס על אתר, עמ' 293, הערה ו. כפי שציין שם, בבבלי, סוכה כח ע"א נאמר גם על רבן יוחנן בן זכאי שלא הלך ארבע אמות בלא תורה ובלא תפילין. ואפשר לומר, אם כן, שבשתי מסורות אלו, אחת על רבן יוחנן בן זכאי ואחת על ר' יוחנן, יש משום השם הגורם. ראה פרידמן, השם גורם, עמ' עז; פרידמן, רדופין, עמ' 328-329.

47 וכן פירש בנוביץ, שינון, עמ' 51, את הירושלמי (לפי הגרסה שלנו 'שאינן אנו' וכו').

עשרה בטלנין שבבית הכנסת במשנת הרמב"ם והראב"ם

הסיוטה, מקור ⁴⁸	תרגום ⁴⁹	מהד' בתרא, מקור ⁵⁰	תרגום ⁵¹
והדה אלמשנה אנמא הי מרויה עלי אלפצלא אלעטאם	ולא נשנית משנה זו אלא בבני העלייה הגדולים	והדה אלמשנה אנמא תכלמת פי אלפצלא אלעטאם אלדאימין עלי קראה אלתורה ⁵⁸	ולא דיברה ⁶⁰ משנה זו אלא בבני העלייה הגדולים הלומדים תורה תמיד
מתל ר' שמעון בן יוחאי וחבריו ואנמא חכמי תלמוד פירון [באנ]הם ⁵² מפסיקין	כגון ר' שמעון בן יוחאי וחבריו, ואילו חכמי תלמוד ⁵⁷ הרי סיפרו שהם היו מפסיקין	מתל רבי שמעון בן יוחאי וחבריו ואנמא חכמי תלמוד פקאלוא אנהם מפסיקין	כגון רבי שמעון בן יוחאי וחבריו, ואילו חכמי תלמוד הרי אמרו שהם היו מפסיקין
בין לקרית שמע בין לתפלה ובאלאחרי ואלאוכד ⁵³ נחן ⁵⁴ אן נקטע אלקראה ללצלאה ובשרט אן ידגט ⁵⁵ וקת. ⁵⁶	בין לקרית שמע בין לתפלה, וכל שכן אנו מפסיקין את תלמוד התורה לתפילה, ובתנאי שהשעה דוחקת.	בין לקרית שמע בין לתפלה ונאחך ⁵⁹ מן סואהם.	בין לקרית שמע בין לתפלה, ואין צריך לומר אחרים.

- 48 כ"י TS AS 225.272b ; TS AS 159.303 ; TS AS 225.272a ; TS AS 159.214 כ"י קטעים זוהו וצורפו לרף אחד (!) ופוענחו במלאכת מחשבת מופתית על ידי הופקינס, שבת, עמ' 32, וראה שם, לוח א ; שילת, שבת, עמ' קצז. הטקסט נדפס כאן בשינויים קלים, שצוינו, על פי הפענוח שלי.
- 49 התרגום שלי בסיוע תרגומיהם של הופקינס ושילת.
- 50 על-פי פירוש המשנה, מועד (שבת), עמ' יד ; שילת, שם, עמ' יח-יט. העותק המקורי (נסכ"ה אלאצל) של הרמב"ם לא שרד כאן ולפיכך אי אפשר לדעת, אם שינה המחבר שינוי כלשהו לפני גיבוש הנוסח הסופי. הטקסט שלהלן הוא על פי כתב יד שנכתב בידי שלמה הלוי בר שמואל 'הדיין המשכיל' זצ"ל והושווה 'אות באות ומלה במלה' לעותק המקורי (כך לפי שילת, שם, עמ' 7). ששון, מחקר מקיף, עמ' 30, הערה 32, שיער ששמואל, אביו של שלמה, היה הדיין שבבית דינו של הרמב"ם, שמואל הלוי בר' סעדיה. גויטיין, חברה, ב, עמ' 229, עמ' 572, הערה 8, קיבל זיהוי זה, וכן קיבל אותו שילת (שם ; הנ"ל, רמב"ם מדויק, ספר המדע, עמ' יב), אולם לא הביאו ראיה לכך. לאחרונה מצאתי ראיה שאכן נקרא שמואל הלוי בר' סעדיה 'הדיין המשכיל'. ראה פרידמן, מבוא חלפון, פרק ב, הערה 99 ; הנ"ל, תרומת הגניזה לחקר הרמב"ם, הערה 398.
- 51 התרגום שלי בסיוע תרגומיהם של קאפח ושילת.
- 52 הקריאה-ההשלמה בשתי תיבות אלה אינה ודאית. בתיבה הראשונה הרי"ש קרועה, אבל כך נראה לי. מן האות הראשונה בתיבה השנייה שרדה נקודה היכולה להתאים, לדעתי, לבי"ת יותר מאשר לאל"ף. אצל הופקינס : 'פיכון [אנ]הם', וסימן את הכ"ף כמסופקת. אצל שילת : 'פי...'
- 53 ראה בלאו, מילון, עמ' 122.
- 54 הנו"ן והח"ת קרועות. לצורת הנו"ן הסופית, שדומה לרגלה של קו"ף, ראה, למשל, בתיבה 'לאן' בשורה 24. אצל הופקינס : 'כאן'. אצל שילת : '...ק'. על 'אלקראה' (להלן) לתלמוד תורה, ראה להלן, עמ' 802.
- 55 = יצגט. על הביטוי והמעטק ד-צ אצל בני ספרד, ראה בלאו, מילון, עמ' 386, המפנה לכאן.
- 56 אצל הופקינס ושילת : 'אלוקת' (לנו"ן הסופית בתיבה 'פירון' שבשורה הקודמת, צורה הדומה לתורן של למ"ד בשורה זו, והיא שגרמה לטעות בקריאה).
- 57 הכוונה לחכמי תלמוד אחרים, וייתכן שמשום כך לא כתב 'התלמוד'.
- 58 כך רגיל. ראה דווי, מילון, ב, עמ' 320 : قرأ علمًا. השווה להלן, הערה 102, על הביטוי 'אלקראה' פי אלתורה.
- 59 ראה בלאו, מילון, עמ' 720-721.

ובהלכות תפילה וברכת כוהנים ו, ח :

מי שהיה עוסק בתלמוד תורה והגיע זמן תפלה פוסק ומתפלל.

ואם היתה תורתו אומנותו ואינו עושה מלאכה כלל, והיה עוסק בתורה בשעת תפלה, אינו פוסק, שמצות תלמוד תורה גדולה ממצות תפלה.

וכל העוסק בצרכי רבים כעוסק בדברי תורה.⁶¹

בפירוש המשנה ביאר הרמב"ם, שאין ההלכה הנרמזת ("ומפסיקין לקריית שמע ואין מפסיקין לתפלה") חלה אלא על "אלפצלא אלעטאם", כגון רשב"י וחבריו. 'פצלא' (ריבוי של 'פאצ'ל') אין משמעו כאן 'חסידים',⁶² כי אין במקום זה שום עניין לחסידות, אלא 'אנשי מעלה'.⁶³ אולם תרגמתי 'בני עלייה', כי מתקבל על הדעת שבשעה שכתב הרמב"ם ביטוי זה היו לנגד עיניו דברי רשב"י בבבלי, סוכה מה ע"ב, וסנהדרין צז ע"ב: "ראיתי בני עלייה והן מועטין [...] אם שנים הן אני ובני הן". בתוספת במהדורה בתרא אמר מפורשות במה הצטיינו בני העלייה ההם: "אלדאימין עלי קראה אלתורה", הלומדים תורה תמיד.

לדין ש'חכמי תלמוד' מפסיקין לתפילה הוסיף הרמב"ם: קל וחומר לאחרים. את הביטוי 'ובאלאחרי ואלאוכד' שבטיוטה החליף במהדורה בתרא בלשון 'ונאהיך', ודומה שסבר שהוא ביטוי תקני בערבית.⁶⁴ בטיוטה אמר שמן הקל וחומר נלמד הדין בשבילנו: "נחן אן נקטע אלקראה", אנו מפסיקין את תלמוד התורה לתפילה, ובוזה כלל בפירוש את עצמו. במהדורה בתרא כתב ביטוי סתמי: 'מן סואהם', אחרים, וייתכן שאין סיבה לכך אלא קיצור הלשון (וראה להלן).

המילים "אלדאימין עלי קראה אלתורה", הלומדים תורה תמיד, שבמהדורה בתרא, מבארות את 'תורתן אומנותן'. ביטוי זה, 'תורתו אומנותו', שגור מאוד בספרות הבתר תלמודית, אבל אין הוא נקרה בתלמוד אלא במקום זה בלבד, ועוד כיוצא בו בבבלי, ברכות טז ע"ב, בתפילת הרשות שבסוף העמידה: "שתהא תורתן אומנותן".⁶⁵ ממקומות רבים בדברי חז"ל

60 הרמב"ם החליף לשון 'מרויה' שבטיוטה, שעניינה מסירה על פה, ב'תכלמת', דיברה, לשון סתמית. וכן להלן 'פ'ירון' (על פי קריאתי), (ש)סיפרו, שהחליף ב'פ'קאלוא', גם היא לשון סתמית: אמרו. אמנם הרמב"ם נקט את הביטוי 'רוי' בנוגע לדברי חז"ל במקורות אחרים (למשל, שילת, הקדמות, עמ' שכח: 'ואלתפסיר מרוי', והפירוש נמסר על פה; תשובות הרמב"ם, א, סימן קלו, עמ' 264, שורה 2; ג, סימן שכג, עמ' 136, שורה 10-11: 'וקאלו אלראויין ז"ל', ואמרו המוסרים בעל פה ז"ל [התרגום בשינוי]; לצורת הרבים 'ראויין' <ראויין] ראה האווה, מילון, עמ' 372). ולא ברור אם השינוי שלפנינו רומז על שינוי כלשהו בדבר שיטתו על כתיבת המשנה והתלמוד.

61 ראה רבינוביץ, יד פשוטה, עמ' רס.

62 כפי שיש בתרגום הקדום של יוסף בן יצחק בן אלפואל (ראה עליו מלמד, אוצר המילים, עמ' 13-15) במשנה דפוס נאפולי ובתרגומיהם של קאפח והופקינס.

63 כפי שתרגם שילת, שבת, עמ' יט, קצז.

64 על מגמה זו אצל הרמב"ם ראה הופקינס, תיקוני לשון.

65 בעדויות נוסח מיוחסת תפילה זו לחכמים שונים: ר' זירא, ר' חייא (או: ר' חייא בר אבא) ופעם ר' יוחנן (כ"י Florence II.1.7: 'ר' יוחנן'; ובהמשך: ר' זירא. בדקתי גם באתר הספרייה הלאומית של ישראל: <http://jnu1.huji.ac.il/dl/talmud/bavly/showbav1.asp?mishnanum=1&pereknum=018&mas>

עשרה בטלנין שבבית הכנסת במשנת הרמב"ם והראב"ם

ברור שתורה לחוד ואומנות לחוד. "רבו שלימדו תורה לא רבו שלימדו אומנות"⁶⁶ הוא. מצוות האב על הבן כוללות את שתיהן: "ללמדו תורה וללמדו אומנות"⁶⁷. אולם לא כך לפי שיטתו של ר' נוהריי (נהוראי) שאמר: "מניח אני כל אומנות שבעולם ואיני מלמד את בני אלא תורה"⁶⁸.

כביאורו של הרמב"ם לביטוי 'תורתן אומנותן' במהדורה בתרא של פירוש המשנה, 'אלדאימין עלי קראה' אתורה, הלומדים תורה תמיד, כתב גם בהלכות תפילה וברכת כוהנים יב, ט: "ומי שהוא עוסק בתורה תמיד ותורתו אומנותו מותר לו לעסוק בתלמוד תורה בשעה שהקורא קורא בתורה". מקורה של הלכה זו בבבלי, ברכות ח ע"א: "רב ששת מהדר אפיה וגריס". וכתב הרי"ף, בשם 'רבואתא אחריני': "דוקא כגון רב ששת דתורתו אומנתו אבל כולי עלמ' לא, ומסתברא כוותיהו"⁶⁹. נמצא שרבנו פסק כרי"ף⁷⁰ והוסיף כביאור בראש הביטוי 'ותורתו אומנותו' אותו ביאור שבפירוש המשנה: 'עוסק בתורה תמיד'.

אולם בהלכות תפילה וברכת כוהנים ו, ח, שאנו עוסקים בה, מצויה הגדרה אחרת: "תורתו אומנותו ואינו עושה מלאכה כלל". שינוי זה אינו עניין של ביאור וסגנון בלבד. אלא נראים הדברים שיש בו שינוי מהותי להלכה.⁷¹ כדי להבהיר את הדבר נעיין שוב בטיוטה. שם, כאמור, ביאר רבנו שרשב"י וחבריו 'תורתן אומנותן' בכך שהם היו 'אלפצ'ל' אלעט'אם, בני העלייה הגדולים. למידה סתמית זו הילה של קדושה, שאין שום אדם בעולמנו יכול להגיע אליה. רבנו הסיק מכאן אפוא שאם ר' יוחנן ושאר 'חכמי תלמוד' לא היו בני עלייה גדולים, קל וחומר לנו. בטיוטה ביטא את הקל וחומר בביטוי כפול במקור שבערבית-יהודית, והרחיב: "וכל שכן אנו מפסיקין את תלמוד התורה לתפילה" (תרגום). על פי הביאור שהוסיף במהדורה בתרא, שאותם בני העלייה הגדולים, היו 'לומדים תורה תמיד', אפשר היה להבין, שכבר בעיני ר' יוחנן הייתה שקידתם של רשב"י וחבריו, בעלת שיעור אגדי,

ecet=01&mnuscriptnum=222&p=1&masectindex=1&perekindex=15&numamud=1&manuscriptindex=1&k
יש לציין לבבלי, מועד קטן טז ע"א-ע"ב: "חמוקי ירכין (שה"ש ז, ב) כמו חלאים, מה ירך בסתר אף דברי תורה בסתר", ופירש רש"י: "דכתיב בסיפיה דקרא מעשה ידי אומן - התורה מעשה אומנתו של הקדוש ברוך הוא". כתיב זה, 'אומנתו' (ולא 'אומנותו'), רגיל בדברי רבותינו הראשונים במזרח ובמערב. במדרש רבה שה"ש, פרשה ז, ה, עמ' קנד: "מעשה ידי אמן, מעשה ידי אומנתו של הקב"ה" (המהדיר הקיף 'אומנתו' בסוגריים עגולים והדפיס אחריה 'אומנותו'] על-פי הוצאת למברג). השווה בבלי, סוכה מט ע"א. אינו מן הנמנע, לדעתי, שרש"י גרס כך במדרש. נמצא שתורתו אומנותו של הקב"ה!

- 66 תוספתא, בבא מציעא ב, ל (מהדורת ליברמן, עמ' 72) ומקבילות.
- 67 תוספתא, קידושין א, יא (מהדורות ליברמן, עמ' 279) ומקבילות.
- 68 תוספתא, קידושין ה, טז (מהדורות ליברמן, עמ' 298) ומקבילות.
- 69 הרי"ף למסכת מגילה יד ע"ב (פרק ד, רמז אלף קמא) על-פי ספר הלכות רבתי, דף 21, ע"ב. השווה הרי"ף לברכות ד ע"א (פרק א, רמז טו) בשם רבנן.
- 70 ראה רבינוביץ, יד פשוטה, עמ' תא.
- 71 ראה ערוך השולחן לאו"ח, סימן קו, סעיף קטן יא-יב: "ור"י (ורבי יוחנן) פשיטא שהיתה תורתו אומנתו ואין כתב [הרמב"ם - מע"פ] דמי שתורתו אומנתו אינו פוסק? [קושיה זו היא למעשה על הגמרא ולא על הרמב"ם - מע"פ]. האם אנחנו גדולים מר"י וצע"ג. ונראה שהרמב"ם מפרש מה שאמר כגון רשב"י וחבריו לא מיירי מצד גודל מעלתם ושקידתם אלא מפני שלא עשו שום מלאכה להתפרנס" וכו'.

שלא ישווה לו אדם בדורו, ומכאן דבק הרמב"ם באותה מסקנה הנלמדת מקל וחומר (אם כי, בצמצום הלשון) - לנו בזמן הזה.⁷² למסקנת הלכה למעשה, בזמן הזה, אין טעם להזכיר את דוגמת ר' יוחנן, ולכן קיצר בעל הטורים, אורח חיים, סימן קו, וכתב: "מי שתורתו אומנתו כגון רשב"י וחבריו מפסיקין ממנה לק"ש ולא לתפלה, אבל אנו מפסיקין בין לק"ש בין לתפלה", ודבריו גם תואמים את פירוש המשנה של הרמב"ם.⁷³

לא כך במשנה תורה, הלכות תפילה וברכת כוהנים ו, ת. כאן הפך הרמב"ם את הסדר ופתח בדינו של כל אדם: "מי שהיה עוסק בתלמוד תורה והגיע זמן תפלה פוסק ומתפלל", בלי ציון של 'אנו' והזמן הזה. מיד לאחר מכן הביא את היוצא מן הכלל, וגם בו אין שום רמז לדורות הראשונים ובני עלייה גדולים: "ואם היתה תורתו אומנתו ואינו עושה מלאכה כלל, והיה עוסק בתורה בשעת תפלה, אינו פוסק" וכו'. כפשוטם של דברים, אין תנאי זה, שאין לאדם מלאכה כלל אלא תורתו אומנתו, ובשעת התפילה היה עוסק בתורה, תנאי שאדם בזמננו אינו יכול לקיימו. אדרבה, הוא תואם את מצבם של רבים. משמע שהעושה כך כדין עושה והעושה כך כדין עושה. יתרה מכך אפשר לכאורה לטעון שדבריו "שמצות תלמוד תורה גדולה ממצות תפלה" רומזים לעדיפות הנוהג כרשב"י, שעושה תורתו אומנתו ואינו מפסיק לתפילה.

ברור, אם כן, שבהלכה זו חזר בו הרמב"ם משיטתו הראשונה בביאור 'תורתו אומנתו' ומן ההלכה הנלמדת ממנה. ככל הנראה הוא לא שינה את ההגדרה באופן עקבי בכל כתביו, כדרכו לתקן במקום העיקרי ורק לאחר מכן, לפעמים, במקומות משניים.⁷⁴ הביאור הישן נשאר בהלכות תפילה וברכת כוהנים יב, ט, הנ"ל: "ומי שהוא עוסק בתורה תמיד ותורתו אומנתו מותר לו לעסוק בתלמוד תורה בשעה שהקורא קורא בתורה".⁷⁵

ביאורו החדש של הרמב"ם ל'תורתו אומנתו', היינו, שחזן מתלמוד תורה 'אינו עושה מלאכה כלל', תואם את שיטת רשב"י עצמו, שהגמרא הנרמזת עוסקת בו. "רבי שמעון בן יוחי אומר אין לדבר סוף. קוצר בשעת קציר, חורש בשעת חריש, דש בשעת שרב, זורה

72 ראה ירושלמי, שבת פ"א ה"ב, ג ע"ב (369): "ר' שמעון בן יוחאי על ידי שהיה חדיד בדברי תורה וכו'. ליברמן. הירושלמי כפשוטו, עמ' 26, ציין שבמקבילה בירושלמי, ברכות פ"א ה"ב, ג ע"ב, 'תדיר' במקום 'חדיד', והעיר שהוא טעות. ראה עכשיו במהדורת האקדמיה ללשון העברית, טור 7, ושם נוספה גרסת 'חדיד' מכ"י גניזה (הכוונה לכ"י TS F 17.6, חרף הטשטוש אין ספק בקריאה בתצלום דיגיטאלי מעולה, ואצל גינצבורג, שרידי הירושלמי, עמ' 5, נדפס 'תדיר'). ויש להעיר שבכ"ל לשבת, ישנה תוספת משענת לרגלה השמאלית של הח"ת והאות דומה לתי"ו, ואולי תוקנה (במהדורה הנזכרת אין כל הערה על כך). בסוף הפסקה היא ציטט ליברמן ממסכת יראת חטא, "שכל מי שאינו תדור בתלמוד תורה" וכו', והעיר: "וא"כ משמע שאין זה סגולה מיוחדת לרשב"י".

73 השווה, למשל, שלטי הגיבורים לרי"ף לשבת ד ע"א, פרק א, רמז רפו, סימן ב: "בד"א בדורות הראשונים שתורתן אומנתן, אבל אנו מפסיקין" וכו'.

74 ראה פרידמן, רשימות תלמיד, עמ' 557 והערה 156, והספרות שצוינה שם.

75 אמנם אפשר לתרץ שכאן זקוק תלמיד חכמים לשני הדברים, שלומד תורה תמיד ואינו עושה שום מלאכה. ראה עוד להלן על שימושו של הרמב"ם בביטוי 'תורתו אומנתו' בפירוש המשנה לאבות ד, ה, שילת, אבות, עמ' קנב. ראה גם לעיל, הערה 11, בדבר תלמידי חכמים שלפי תשובות הרמב"ם, סימן כג, אינם מפסיקים את לימודם לצורכי ציבור, ושיערנו שאין להם שום מלאכה אחרת.

עשרה בטלנין שבבית הכנסת במשנת הרמב"ם והראב"ם

בשעת הרוח. אימתי אדם למד תורה?!"⁷⁶ וכן את דברי ר' נוהריי (נהוראי) הנזכרים: "מניח אני כל אומנות שבעולם ואיני מלמד את בני אלא תורה".⁷⁷ אין ספק שרכנו הכיר היטב את המקורות הללו גם בצעירותו, ואם לא נאמר שמשום מה לא נתן את דעתו עליהם מתחילה, קשה להבין מה הביאו לידי השינוי. יש לציין שהביאור החדש תואם גם את פירוש רש"י לסוגיה שלנו, שבת יא ע"א ד"ה אבל אנו: "אבל אנו הואיל ומפסיקין תורתנו לאומנתנו, כ"ש שנפסיק לתפלה". מכאן משמע, שמי שתורתו אומנתו אינו מפסיק למלאכה כלשהי, ומן הסתם זאת כי אין הוא עושה מלאכה כלל אלא תורתו אומנתו באופן בלעדי ומוחלט.⁷⁸ לאחרונה העמיד אחי ש"י פרידמן על הדמיון בין שיטותיו של הרמב"ם בפסקי הלכה, שחזר בו בהם משיטה קודמת, לבין פירוש רש"י, והצביע על האפשרות שפירושי רש"י, שהתוודע להם רבנו, הם שהביאו אותו לידי השינויים הללו.⁷⁹ ייתכן שגם הלכה זו תואמת את המגמה ההיא.⁸⁰

אולם יש לתת את הדעת על פירוש הביטוי 'תורתו אומנתו' בידי אותם חכמים שהרמב"ם ראה בהם 'רבותיו': הר"י אבן מיגש ורבו הרי"ף.⁸¹ בחידושי הרמב"ן לבבא בתרא ח ע"א, בעניין פטור תלמידי חכמים ממסים:

ורבינו הגדול⁸² ז"ל פי[רש] ארנונא תשורה או ארוחה שעושין למלך כשעובר עליהן. והעיד עליו תלמידו רב יוסף הלוי ז"ל, שהיה דן שלא נאמרו דברים הללו אלא בתלמיד חכם שתורתו אומנתו, כלומר, שתורתו קבע ועסקו עראי, אבל לא במי שעסקו קבוע ואין תורתו קבע.

משמע שמי שתורתו אומנתו אינו בהכרח מי שאינו עושה מלאכה כלל. אדרבה, יש לו מלאכה או עסק, אלא "שתורתו קבע ועסקו עראי". מן הסגנון לא ברור אם ביאור זה מדברי הרי"י אבן מיגש (רב יוסף הלוי) או הרי"ף או שמא משל הרמב"ן עצמו. שאלה דומה אפשר לשאול על דברי הרא"ש למסכת בבא בתרא, פרק א, סימן כו:

- 76 ספרי דברים, עמ' 90, פסקה מב. השווה בבלי, ברכות לה ע"ב (ושם: תורה/תורתו מה תהא עליה). ומשם לקח בעל האגדה בבבלי, שבת לג ע"ב: "אמר: מניחין חיי עולם ועוסקין בחיי שעה". שיטה אחרת לבעל האגדה בבבלי, נדרים מט ע"ב: "רבי שמעון שקיל צנא על כתפיה אמר גדולה מלאכה שמכבדת את בעליה" (וראה דק"ס השלם, נדרים, ב, עמ' לו).
- 77 תוספתא, קידושין ה, טז (מהדורות ליברמן, עמ' 298) ומקבילות.
- 78 לדרי נראה דחוק לפרש שהכוונה למי שתורתו קבע ומלאכתו עראי, ור' יוחנן אמר שהוא עושה את תורתו עראי ואומנתו קבע.
- 79 ראה פרידמן, רש"י בבית מדרש הרמב"ם.
- 80 ראה עוד להלן על הדמיון לשיטת רש"י בשינויו של הרמב"ם בדין הפסקת תלמוד תורה לתפילה, כאשר אין השעה דוחקת, ובשינוי בהגדרת עשרת הבטלנים, שאין להם מלאכה אחרת ומצויים בבית הכנסת.
- 81 הלכות שאלה ופקדון ה, ו: "וכן הורו רבותי רבי יוסף הלוי ורבו". ראה דברי הראב"ם: כפאיה (דנה), עמ' 177-178; טברסקי, מבוא, עמ' 8-9, 87, והמקורות שצוינו שם; פרידמן, מבוא חלפון, פרק ג, הערה 290.
- 82 היינו, הרי"ף.

כתב ה"ר יוסף הלוי ז"ל שמעינן [...] דכל מיני מסין ותשחורת המוטלין על הצבור, בין קבועין ובין שאין קבועין, אין ת"ח חייבין לסייע בהן את הצבור. ודוקא ת"ח שתורתן אומנותן אבל אין תורתן אומנותן חייבין, והכי קאמרי רבנן⁸³ ז"ל, ונראה שת"ח שיש לו אומנות או קצת משא ומתן⁸⁴ להתפרנס כדי חייו ולא להתעשר ובכל שעה שהוא פנוי מעסקו מחזר על דברי תורה ולומד דברי תורה הוא הנקרא תורתו אומנותו.

מהות הגדרת תורתו אומנותו אצל הרא"ש דומה לזו שאצל הרמב"ן, אולם היא מנוסחת בשינוי לשון הרומז על כך שאין אלו דברי הר"י אבן מיגש (או הרי"ף) אלא דבריהם של הרמב"ן והרא"ש. ואמנם בחידושי הר"י אבן מיגש לבבא בתרא ח ע"א שבידינו:

כל מיני מסין ותשחורת המוטלין על הציבור, בין קבועים בין שאינם קבועים, אין תלמידי חכמים מסייעין בהם כלל. ודוקא ת"ח המתעסקין בתורתן ותורתן זו היא אומנותן, אבל אין תורתו אומנותו אלא מתעסק במילי דעלמא, חייב במה שהצבור מתחייב, שאינו מכלל רבנן, והדין⁸⁵ קאמר רבינו הרב⁸⁶ זצ"ל.

על פי דברי הר"י אבן מיגש הללו ברור אפוא שהסבר לביטוי 'תורתו אומנותו' המובא בסוף דבריו אצל הרמב"ן והרא"ש אכן משלהם הוא. אדרבה, מדבריו שלו (ושל הרי"ף, שעליהם הסתמך) כפשוטם יש לומר, כפי הנראה, את ההפך! מי ש'תורתו זו היא⁸⁷ אומנותו', הרי שהוא אינו 'מתעסק במילי דעלמא' כל עיקר. נמצא שדברי הרמב"ם האחרונים, 'ואינו עושה מלאכה כלל', תואמים גם את שיטת 'רבתי' הר"י אבן מיגש והרי"ף, בניגוד לדבריו הראשונים, החולקים עליהם.

אולם לא ברור, אם הרמב"ם נתן את דעתו על דברי הר"י אבן מיגש הללו בפירושו לבבא בתרא אם לאו. בדין פטור תלמידי חכמים ממסים אכן ציטט הרמב"ם תשובה של הר"י אבן מיגש. בתשובה ההיא הורה הרב שאסור לקהל ליטול מסים מפלוני באנדלוס שהיה בעל פרדסים וכרמים, כי הוא היה 'תלמיד חכמים'.⁸⁸ אף על פי שלא נזכר במובאה ההיא 'תורתו זו היא אומנותו', מסתבר שלכך התכוון הר"י אבן מיגש, כיוון שהנרמז יכול היה לאכול מפרות נכסיו ולא היה צריך לעסוק בשום אומנות. באותו דין, בהלכות תלמוד תורה ו, י ובהלכות שכנים ו, ו, הזכיר הרמב"ם 'תלמידי חכמים' אבל לא אמר כלום על תורתו אומנותו.

83 מדברי הרמב"ן ומדברי הר"י אבן מיגש שלהלן, ברור שזו טעות, וצ"ל: 'קאמר רבנו', היינו הרי"ף. החילוף בין 'רבנו' ל'רבנן' הוא טעות סופר מצויה, כי הסופרים היו מאריכים את הווי"ו שב'רבנו' והיא נראית כנו"ן סופית.

84 היינו, שהוא בעצמו עוסק במשא ומתן ולא שמוסר מעות לסוחר שיישא וייתן בשבילו (ראה להלן שיטת הרמב"ם על 'מטיל מלאי לכיס תלמידי חכמים').

85 צ"ל: 'והכי', כמובא אצל הרא"ש.

86 היינו, כאמור, הרי"ף.

87 גרסתו זו דומה לגרסת מקצת כתבי היד לבבלי, שבת יא ע"א, ראה לעיל, הערה 44.

88 פירוש המשנה לאבות ד, ו. ראה שילת, אבות, עמ' קנד.

עשרה בטלנין שבבית הכנסת במשנת הרמב"ם והראב"ם

ועוד פירש הרמב"ם בטיוטה, שאנו מפסיקים תלמוד תורה לתפילה "ובשרט אן ידגט וקת", בתנאי שהשעה דוחקת. וכך, בדין הפסקת תלמוד תורה, משתמע, כדברי הרמב"ם הללו, בתוספות לשבת יא ע"א, ד"ה כגון אנו: "היתה שעה עוברת", וכן פסק בעל המאור, הר"ן ושלטי הגיבורים.⁸⁹ בית יוסף לאורח חיים, סימן קו, ד"ה מי שתורתו אומנותו, הביא כך בשם הר"ן, אבל בשולחן ערוך שם, סימן קו, סעיף ב, לא הזכיר המחבר את התנאי. אולם הרמ"א שם פסק: "ואם אין השעה עוברת ויש לו שהות עדיין להתפלל ולקרוא ק"ש, אינו פוסק כלל", כשיטת הרמב"ם בטיוטה לפירוש המשנה. רבותינו הראשונים לא יכלו לדעת שבטיוטה התנה הרמב"ם את הפסקת תלמוד תורה לתפילה "בתנאי שהשעה דוחקת". אולם ממה שהשמיט לשון זו במהדורה בתרא, וכן לא הזכיר שום תנאי של השעה עוברת בהלכות תפילה וברכת כוהנים ו, ח, מוכח שחזר בו משיטתו שבצעירותו, והסיק להלכה שמי שהיה עוסק בתלמוד תורה והגיע זמן תפילה פוסק ומתפלל גם אם אין השעה עוברת.⁹⁰

אין אנו יודעים מה ראה הרמב"ם להשמיט במהדורה בתרא את התנאי הנזכר ולפסוק במשנה תורה בסתם: "מי שהיה עוסק בתלמוד תורה והגיע זמן תפילה פוסק ומתפלל", היינו, בין שזמן התפילה עובר ובין שאינו עובר.⁹¹ התהייה גדולה לאור הוראתו של רבנו שם, פרק ו, הלכה ה: "כיון שהגיע זמן מנחה גדולה לא יכנס למרחץ [...] ולא לאכול [...] ולא לדון [...] לא ישב לפני הספר [...] ואם התחיל באחת מאלו לא יפסיק אלא גומר ואחר כך מתפלל מנחה". במקום זה אין בפירוש רש"י שבידנו דברים מפורשים, אולם בבבלי, ברכות ה ע"ב ד"ה סמוך למטתי: "כל ימי נזהרתי שלא לעשות מלאכה ושלא לעסוק בתורה כשעמדתי ממטתי עד שאקרא קריאת שמע ואתפלל".⁹² ושם בתוס' ד"ה אלא אימא סמוך למטתי: "ורש"י פירש אפילו ללמוד שאסור ללמוד קודם תפילה".⁹³ ואינו מן הנמנע שאף כאן יש קשר בין זה לזה.

ד. עשרת הבטלנים בפירוש המשנה ובמשנה תורה

כפי שראינו לעיל, בתשובתו (סימן קכג) ביאר הרמב"ם שכוונת "עשרה בטלנין ממלאכתן בבית הכנסת",⁹⁴ היא שהיו עשרה אנשים מזומנים לצורכי ציבור, שביטלו את מלאכתם

89 כולם נדפסים על הרי"ף לשבת פרק א, משנה ב, ה ע"א, רמז רפו. וראה ליברמן, תוספתא כפשוטה, ג, עמ' 5-6; בנוביץ, שינון, עמ' 29-30.

90 ראה על כך שילת, שבת, עמ' יז-יח, הערה 58.

91 לדברי שילת, שם, עמ' יח, השינוי נעשה על פי הכתוב בירושלמי, שבת פ"א ה"ב, ג ע"ב (369): "הלמד לעשות לא הלמד שלא לעשות" וכו'.

92 כך בדפוס ולא בדקתי כתבי יד. ראה בהערה הבאה.

93 ראה גם ברא"ש ובטור, או"ח, סימן פט ועוד. בש"ס מאורות נוספה הערה לדברי התוספות: 'וצ' [רי"ך] ע' [יו"ן] הרי רש"י ל' [א] כ' [תב] רק שהי' [ה] נזהר אבל לא שיש איסור, ומורגל בפי העולם דרש"י אוסר ללמוד קודם התפילה, ומנ"ל זאת, וצ"ע. אולם גם לשיטת רש"י או לשיטה המיוחסת לרש"י לא נאמר בפירוש שאם התחיל ללמוד לפני שהגיע זמן התפילה, שמפסיק משהגיע, ולכן יש בזה ספק ספקא. (וראה ערוך השולחן לאו"ח, סימן קו, סעיף קטן י.)

94 ירושלמי, מגילה פ"א ה"ו, ע ע"ב (742) - לפי הגרסה של הרמב"ם.

בשעת הצורך, כדי ללכת לבית הכנסת. כיוון שמהות עשרת הבטלנים שבמשנה הנרמזת לא נתבארה בתלמוד הבבלי,⁹⁵ הנחתו של מורי ורבי פרופ' שאול ליברמן ז"ל שאת הפסקה הזאת הביא הרמב"ם בהלכות הירושלמי שלו בוודאי מתקבלת על הדעת.⁹⁶ במשנה תורה (הלכות מגילה א, ח) כתב שיטה אחרת מזו שבתשובתו: "ועיר שאין בה עשרה בטלנין קבועין בבית הכנסת לצרכי צבור הרי היא ככפר".⁹⁷ כיוצא בזה בפירוש המשנה למגילה א, ג (ראה להלן).⁹⁸

אולם עכשיו אנו יודעים שבאותו פרק זמן שכתב הרמב"ם את קובץ התשובות שבו סימן כג הוא התשובה החמישית - "ענד תחירנא דקיק אלנטר פי כל הלכה והלכה פי תאליפנא אלכביר", היינו, "בשעה שדקדקנו בעיון מדוקדק בכל הלכה והלכה בחיבורנו הגדול - נתן את דעתו על כמה דברים שהיה צריך לשנותם ולתקנם".⁹⁹ נראים הדברים שניסוח ההלכה במשנה תורה בדבר "עשרה בטלנין קבועין בבית הכנסת" הוא פרי הדקדוק הזה. תהליך זה בוודאי נמשך לכמה זמן לאחר כתיבת התשובה על "עשרה בטלנין" ולבסוף חזר בו רבנו משיטתו בתשובה היא.

בתיקון שהרמב"ם תיקן בטקסט פירוש המשנה שלו במקום זה עדות לדקדוק ההוא בעיון מדוקדק.¹⁰⁰ בדור האחרון זכינו לכלים חדשים לבדיקת פירוש המשנה של הרמב"ם, וכבר צוינו למעלה כמה מן ההתפתחויות הללו. במהדורת הרב קאפח על פי תצלום הטופס המקורי של פירוש המשנה למגילה א, ג לשון הפירוש: "עשרה בטלנין הו אן יכון פי בית הכנסת עשרה אנאס לא צנאעה להם גיר אמור אלגמאעה ואלקראה פי אלתורה ומלאזמה בית הכנסת".¹⁰¹ ויש לתרגם: "עשרה בטלנין, היינו, שיהיו בבית הכנסת עשרה אנשים, שאין להם שום מלאכה אלא ענייני הציבור ותלמוד תורה ולהישאר בבית הכנסת".¹⁰² והעיר

- 95 חוץ מדברי הברייתא בבבלי, מגילה ה, ע"ב: 'עשרה בטלנין שלבית/שבבית הכנסת'.
- 96 ליברמן, הלכות הירושלמי, עמ' יג.
- 97 ראה רבינוביץ, יד פשוטה על אתר, עמ' תכא-תכג. שם הביא גם את לשון התשובה הנזכרת ואת פירוש המשנה והמובאה מדברי הראב"ם שנעסוק בהם להלן.
- 98 ראה דיונו של ליברמן, הלכות הירושלמי, עמ' יג, על ההבדל בין ביאורו של הרמב"ם בתשובה לבין שיטתו במשנה תורה ובפירוש המשנה.
- 99 ראה תשובות הרמב"ם, ג, עמ' 15-16 ('ענד תחירנא וכו', שם, א, סימן קכח, עמ' 231, היא התשובה העשירית בקובץ), הקובץ נשלח בחודש סיוון 1177, ראה שם, סוף סימן קן, עמ' 286; שילת, איגרות הרמב"ם, עמ' קצה-רג (המובאה בעמ' רו).
- 100 שים לב שהשינויים שרמזו להם בתשובות הרמב"ם, א, סימן קכח, עמ' 231, הנ"ל, הם בפירוש המשנה.
- 101 פירוש המשנה, מועד, עמ' שמה. הוספתי את הנקודות המבחינות שבכתב היד המקורי.
- 102 התרגום במשנה דפוס נאפולי בשינוי קל: "עשרה בטלנים הוא שיהיו בבית הכנסת עשר בני אדם שלא תהיה להם שום מלאכה אלא עסקי צבור ותלמוד תורה וקביעותם בבית הכנסת". אצל קאפח: "והקריאה בתורה והשקידה על בית הכנסת" (על סמך תרגומו הניח בלידשטיין, התפילה, עמ' 283, שהכוונה לקריאת התורה בציבור). לביטוי 'אלקראה' פי אלתורה, תלמוד תורה, השווה דווי, מילון, ב, עמ' 320: *قرأ في علم*; וראה לעיל, הערה 58, 'קראה' אלתורה. לביטוי 'ומלאזמה' בית הכנסת, ולהישאר בבית הכנסת, ראה הדיון שלהלן. זו דוגמה של עדיפות התרגום הקדום של יוסף בן יצחק בן אלפזאל, על פני תרגום מן המקור בערבית-יהודית שנעשה בעת החדשה על-ידי חכם בקיא בשפה הערבית ומומחה מובהק בתורת הרמב"ם.

עשרה בטלנין שבבית הכנסת במשנת הרמב"ם והראב"ם

המהדיר שם: "ובמה"ק [ובמהדורה קמא] היו כאן עוד כמה מלים שנמחקו עד לבלי הכר".¹⁰³

את הטקסט של הטופס המקורי של פירוש המשנה של רבנו בדקתי בדיקה משולשת בזה אחר זה: מהדורת הפקסימילה, גוף כתב היד שבספרייה הלאומית של ישראל ותצלום דיגיטאלי מעולה העשוי על פיו.¹⁰⁴ במילים הראשונות "עשרה בטלנין הו אן יכון פי בית הכנסת עשרה אנאס לא צנאעה להם גיר אמור אלגמאעה" (עשרה בטלנין, היינו, שיהיו בבית הכנסת עשרה אנשים, שאין להם שום מלאכה חוץ מענייני הציבור) קשה להבחין בסימני תיקון. לאחר 'אלגמאעה' הנייר מחורר ומחוק. בקושי רב ורק בסיוע הפירוש הנדפס (ודברי הראב"ם שלהלן) ניתן לזהות "ואלקראה פי אלתורה ומלאןמה בית הכנסת" (ותלמוד תורה ולהישנאר בבית הכנסת).¹⁰⁵ אחרי 'בית הכנסת' (שקשה להבחין בשרידיו עכשיו) יש מקום לעוד חמש מילים בערך. כאן הנייר מחורר ומחוק ביותר, ואף על פי שאפשר לזהות בבירור סימני אותיות כלשהן אי אפשר לקרוא כלום. יש להניח, שהרמב"ם גרד בסכין את מקום הפירוש הראשון, שממנו חזר בו, ועל הגרד כתב את הפירוש החדש.¹⁰⁶ (שמילא רק חלק מן הרווח). אולם בסוף הפסקה גרמה הגרידה לבלייית הנייר ולחירורו.

הראב"ם, בחלק מחיבורו 'כתאב כפאיה אלעאבדין', ספר המספיק לעובדי ה', שיצא לאור לאחרונה, העיד עדות מפורשת - שלדעתי לא הובנה אל נכון בפרסומים קודמים - על התיקון שתיקן אביו בפירוש המשנה כאן. הדברים באים לקראת סוף פרק שעניינו 'תיקון מקום התפילה' ולאחר שהטעים שבית הכנסת הוא מקדש מעט.¹⁰⁷

103 פירוש המשנה, מועד, עמ' שמה, הערה 14. שילת, איגרות הרמב"ם, עמ' רי: "אך בגוף כה"י רואים קרע בדף, בגודל של כ-3 מילים (יש פגיעה מקבילה בעבר השני), ולא מחיקה. ונראה שהקרע נוצר לפני העתקה הראשונה, כי מילים אלו נשמטו מכל הנוסחאות". אולם אילו היה כדבריו, לא היה הרמב"ם כותב במקום הפגיעה בעבר השני של הדף, כפי שעשה. הערתו של שילת נכתבה בוודאי על פי בדיקת פיה"מ פקסימילה בלבד, ולא על פי בדיקת כתב היד המקורי, ולפני שיצאה לאור כפאיה (דנה) ובה עדות הראב"ם, שתידון להלן, על התיקון. על האפשרות ששרד בכתב יד מתמזן זכר לגרסה אחרת בפירוש המשנה, ראה להלן, הערה 134.

104 פירוש המשנה פקסימילה, מועד, עמ' 392. כ"י הספרייה הלאומית של ישראל, ירושלים Heb 4 5703 (לשעבר כ"י ששון 72). תודתי נתונה לעובדי מחלקת כתבי-היד. התצלום הדיגיטאלי לפי הקישור <http://jnul.huji.ac.il/dl/mss/heb57031/index.djvu?djuvopts&thumbnails=yes&zo> om=page (דף 64).

105 במהדורתו לפיה"מ כאן מן הסתם הסתייע הרב קאפח בכתבי יד תימניים. אלמלא העדויות הללו, לרבות כפאיה (דנה), הנדון להלן, הייתי אומר שכל המילים לאחר 'אלגמאעה' נמחקו, וצריך עיון.

106 ראה את המובאה מתרגום 'כתאב כפאיה אלעאבדין' של הראב"ם (ראה להלן, בסמוך) אצל מעשה רקח להלכות חמץ ומצה, פ"ה ה"ב: "וזה הדקדוק קבלתי אותו מפי אבא מארי ז"ל בעת למדי לפניו עד שהיה כתוב בחבורו כפ"ה מה' חמץ ומצה [...] וגרד ז"ל הרי זה מותר ותקן בכתב ידו" וכו'. העתקתי מכ"י מוסקבה, אוסף גינצבורג 322, דף 64, ע"א (במכון לתצלומי כתבי-יד עבריים של-יד הספרייה הלאומית של ישראל: מס' 27966), ונדמה לי שכתוב שם 'גרד' (במעשה רקח: 'גרר'). אני מניח ש'עד' שבביטוי 'עד שהיה כתוב בחבורו' הוא תרגום של הערבית 'עאד', ומשמעו כאשר עדיין היה כתוב שם. וראה רבינוביץ, יד פשוטה לשם, עמ' תקעה-תקפ. והשווה להלן כאן דברי הראב"ם בסוגיה שאנו עוסקים בה.

107 על מנהגים שונים שהשוו את בית הכנסת הבתר-תלמודי לבית המקדש, ראה עכשיו ארליך, קריאת פסקאות, עמ' 198, והספרות שצוינה שם.

(א) וממה שצריך אתה לדעת גם כן שבהנהגת קהלות ישראל חובה לבחור מהן אנשים¹⁰⁸ יראי שמים,¹⁰⁹ מתרחקים מדבר עברה,¹¹⁰ פורשים מחיי העולם הזה, חפצים בחיי העולם הבא, מתבודדים¹¹¹ תמיד בבית הכנסת לתלמוד תורה¹¹² ולהתפנות לעבודת ה', מתעסקים בעניין החשוב¹¹³ הדתי הזה במקום עסקי העולם הזה. ויש לכלל אותם בצורכיהם כפי שהוא יתעלה ציווה לעשות למען הכהנים והלויים.

(ב) ואלו הם שהחכמים ז"ל קוראים להם 'בטלנים שלבית הכנסת'.¹¹⁴ במשנת מגלה (א, ג) כתוב:¹¹⁵ 'איזו היא עיר גדולה, כל שיש בה עשרה בטלנין, פחות מיכן הרי זו כפר'. ובתלמוד גם כן: 'כל כרך שאין בו עשרה בטלנים שלבית הכנסת נדון ככפר'.¹¹⁶ וכבר טענו מקצת¹¹⁷ המפרשים, שהכוונה בעשרת הבטלנים הללו לדיינים, לסופרים, לחזן הכנסת, למלמד תינוקות וכיוצא בהם. וזאת הייתה דעתו של אבא מארי זצ"ל גם כן בראשונה.¹¹⁸ אחר כך חזר בו ממנה. והוא ז"ל כראוי חזר בו ממנה, כי אין חובה¹¹⁹ לחזן ולדיין וכיוצא בהם להיות ללא עיסוק כלל ולא ששניהם ישהו¹²⁰ בבית הכנסת, כך שיקראו להם 'בטלנים שלבית הכנסת'. ולפיכך

- 108 במקור: 'אקואם'. ראה פרידמן, מילון חלפון, ערך קום.
 109 במקור: 'אליאר'.
 110 במקור: 'אעפא' (רבים של 'עפיף'), כשרים, צנועים, פרושים. ראה פרידמן, המשיח בתימן, עמ' 85, הערה 5, עמ' 121.
 111 במקור: 'מנקטעין [...] ל-', ועניינו גם מתנתקים מענייני דעלמא ומתמסרים לעבודת ה'. ראה בלאו, מילון, עמ' 554-555, 557, והדיין שלהלן.
 112 במקור: 'קראה אל תורה'. ראה לעיל, הערה 58.
 113 במקור: 'אלמהם' (מָהֵם), ראה לעיל, הערה 7.
 114 על גרסת הראב"ם, 'שלבית הכנסת', ראה לעיל, הערה 4.
 115 במקור: 'ניץ', היינו, נִץ (נצץ I), ואפשר לתרגם: ושנינו במשנת מגילה, או: מפורש שם. ראה בלאו, מילון, עמ' 696-697. מסתבר, לדעתי, שכל הדוגמאות שם הן לטקסטים כתובים דווקא. על כתיבת המשנה לפי שיטת הרמב"ם ראה לעיל, הערה 22, ועל 'נצוץ' של התורה שבעל פה, לעיל, הערה 30. אחת הדוגמאות אצל בלאו, שם, עמ' 697, מתשובות הראב"ם, סימן סו, עמ' 77: "מע כונה לם ניץ אן יחל ליתומים אלא קרוב לשכר ורחוק מהפסד" [= אף על פי שלא כתוב שמותר ליתומים אלא 'קרוב לשכר ורחוק מהפסד' (התרגום בשינוי קל)].
 116 בבלי, מגילה ג ע"ב. התיבה 'כל' מתועדת בכ"י TSF 2(1).27 (בתקליטור לעדי הנוסח של מכון ליברמן, בית המדרש לרבנים: 'על?'). אין 'שלבית הכנסת' (או: 'שבבית הכנסת') בשום עד נוסח (שם) בדברי ר' יהושע בן לוי אלו. אבל בבבלי, מגילה כא ע"ב: "אמ' ר' יהושע בן לוי כנגד עשרה בטלנין שלבית הכנסת" (בשינויי נוסח קלים), וראה בבלי, מגילה ה ע"א.
 117 או: טען אחד.
 118 לתרגום (של דנה) הוסיף כאן פנטון, הרמב"ם ובנו, עמ' 29, בסוגריים: "הלכות מגילה א, י" (צ"ל: א, ח), וזאת כנראה מפני שלא נתן את דעתו על התיקון בפירוש המשנה. אולם אין זכר לשיטה הנרמזת במשנה תורה, ואין סיבה לומר שהטקסט שם תוקן. על התרגום של 'חרר' (תיקן) ראה להלן, הערה 121.
 119 במקור: 'לאומהמא', מילולית: חובת שניהם. 'לאזם', ראה דווי, מילון, ב, עמ' 527 (שם: لازمۃ); בלאו, מילון, עמ' 630 (שם רק הריבוי 'לואזם'); קוריינטה, מילון אנדלוסי, עמ' 479 (שם: لازم يدخل). השווה פירוש המשנה אצל שילת, אבות, עמ' קנב: 'לאזם וואגב', היינו בכפל לשון: חובה.
 120 במקור: 'אקאמתהמא'. אין ספק שבמילה זו ביטא הראב"ם את 'מלאומה' שבלשון הרמב"ם. ראה להלן.

עשרה בטלנין שבבית הכנסת במשנת הרמב"ם והראב"ם

תיקן ז"ל¹²¹ את פירושו עליהם¹²² בפירוש המשנה, על-ידי שאמר: 'עשרה בטלנים, היינו, שיהיו בבית הכנסת עשרה אנשים, שאין להם שום מלאכה אלא ענייני הציבור ותלמוד תורה ולהישאר בבית הכנסת'.¹²³
(ג) מקדש מעט¹²⁴ ראוי שיהיו בו עובדי ה' מתבודדים,¹²⁵ כפי שהיו אנשי מעמד. וכשם שצריכים לדאוג למנות¹²⁶ דיינים, שישפטו את הבריות על-פי דיני התורה במשאים ומתנים שלהם בענייני העולם הזה, כך צריכים לדאוג למנות את האנשים הללו, כדי שכל מבקש יי ימשך אליהם¹²⁷ ויתדמה להם, לשם תקנת עבודת ה' בישראל.¹²⁸

בפסקה (ב) שבדברי הראב"ם הללו אין רמז שהכיר את תשובת אביו (סימן קכג) על פירוש 'עשרה בטלנין' בתלמוד הירושלמי.¹²⁹ הוא אף לא ציטט כלשונו את פירוש המשנה לפני התיקון ואולי לא הכיר אותו לאשורו. לכאורה אין סיבה שלא לקבל את עדותו שהיה כתוב שם כפירוש מקצת (או: אחד) המפרשים, "שהכוונה בעשרת הבטלנים הללו לדיינים, לסופרים, לחזן הכנסת, למלמד תינוקות וכיוצא בהם".

פירוש כזה נמצא לפי כמה עדויות נוסח בשאלות (שאלתא עט): "ודוקא דאית ביה עשרה בטלנים שהיו יושבין בדברי תורה/בבית המדרש¹³⁰ ביום ובלילה. ואלו הן עשרה

121 במקור: 'חזר ז"ל'. דנה (ראה הציון בסוף המובאה) תרגם: 'דייק'; ופנטון, הרמב"ם ובנו, עמ' 29, קיבל את תרגומו (וכן לקטע כולו), וראה לעיל, הערה 99. ל'חזר II' במשמעות 'תיקן טעות בספר' ראה ליין, מילון, ב, עמ' 538; דווי, מילון, א, עמ' 262. מוכח שזאת הכוונה, כיוון שרואים אנו בענייניו שהיה תיקון בפירוש המשנה. וראה לשון הראב"ם (בתרגום), שציטטה לעיל, הערה 106: 'וגרד ז"ל'.

122 על הבטלנים.

123 במקור: "עשרה בטלנים הו אן יכון פי בית הכנסת עשרה אנאס לא צנאעה להם גיר אמור אלגמאעה ואלקראה פי אלתורה ומלאמה בית הכנסת". דנה תרגם: "וקריאה בתורה והיותם קשורים בבית הכנסת".

124 במקור: "נאיב ען אלמקדש", מילולית: ממלא מקום המקדש. אצל דנה (מראה מקום בסוף הקטע) אין הבחנה בתרגום בין דברי האב ודברי הבן: "[...] וקריאה בתורה והיותם קשורים בבית הכנסת, הממלא מקום המקדש, (אשר) ראוי שיהיו בו עובדי ה' מתבודדים" וכו'. פנטון, הרמב"ם ובנו, עמ' 30, הערה 54, בטעות ציין שהמילים "הממלא מקום המקדש" (בתרגומו של דנא) הן מפירוש המשנה של הרמב"ם.

125 במקור: 'מנקטעין'. ראה לעיל, הערה 111.

126 במקור: 'אקאמה', וכן להלן. ראה ור, מילון, עמ' 799 (קום IV).

127 במקור: 'לינצגי אליהם'. לא מצאתי 'צגו' VII במילונים.

128 כפאה (דנה), עמ' 112-113, התרגום בשניוים. העתק המקור שם מדויק, חוץ מתוספת נקודות מבחינות. אשר למגמת ההתבודדות בדברי הראב"ם אלו ראה את הדיון שלהלן בפסקה ז.

129 ראה פרידמן, מחלוקת לשם שמים, עמ' 261, הערה 69, ושם דוגמה נוספת של התעלמות הראב"ם מתשובת אביו.

130 שינוי נוסח זה, בין 'בדברי תורה' לבין 'בבית המדרש', בעל משמעות הוא לשינויים בשיטת הרמב"ם בשאלה אם עשרת הבטלנים צריכים לשבת בבית הכנסת. שים לב, שלפי הראב"ם אצל כפאה (דנה), עמ' 180, לא היה הרמב"ם מתפלל בבית כנסת אלא בבית מדרש; ראה פרידמן, רשימות תלמיד, עמ' 526.

בטלנין: שלשה דיינין ושמש ב"ד ושני גבאי צדקה ואחד מחלק עמהם וסופר וחזן ומלמד תינוקות".¹³¹ לא ידוע לי על שום נוסח של פירוש המשנה של הרמב"ם שבו דברים כאלה. אולם אינו מן הנמנע שנמצא זכר לכך בכתב יד תימני של פירוש המשנה, שבגופו אותו נוסח (כמעט) של הפירוש שבכתב היד המקורי של הרמב"ם,¹³² אבל בשוליים רשום בכתב אחר: "י בטלנין / ג דיינים ושליה¹³³ / סופר שליח צבור / [ש]מש וג' גבאי צדקה".¹³⁴ אין אנו יכולים לדעת אם מאן דהו רשם כאן פירוש שמצא מאת 'מקצת (או: אחד) המפרשים', כדברי הראב"ם, או שמא העתיק את הדברים הללו מכתב-יד אחר של פירוש המשנה לרמב"ם שהגיע לתימן לפני התיקון ההוא.¹³⁵

לפירוש זה דמיון ברור לסוגיה בסנהדרין יז ע"ב:

אמ' רב יהודה אמ' רב

כל עיר שאין בה שנים אחד לדבר ואחד לשמוע אין מושיבין בה סנדרי.¹³⁶ [...]

וכמה יהא בעיר ותהא ראוייה לסנדרי, מאה ועשרים (סנהדרין א, ו).

הני מאה ועשרים מאי עבידתיהו?

עשרים ושלושה כנגד סנדרי קטנה, ושלוש שורות שלעשרים ושלושה עשרים ושלושה הא תשעין ותריין

ועשרה בטלנין שלבית הכנסת הא מאה ותרי

ושני סופרים ושני חזנים ושני בעלי דינים ושני עדים ושני זוממין ושני זוממי זוממין הא מאה וארבי סר.

והינך שיתא

131 ראה שאילתות, עמ' רכא-רכב (וראה ברודי, לתולדות, עמ' 69, הערה 11). באוה"ג, מגילה, עמ' 74, סימן רע, הביא מחידושי מגילה לרבינו נסים, דף ג ע"ב: "ופי' רב אחא משבחא ז"ל בטלנין ממלאכתן וכולן נחלקים לצורך העיר. ג' מהן דינין וכו'. מסתבר, שחלה בדברים טעות, וצ"ל: 'בטלנין ממלאכתן לצורך העיר. וכולן נחלקים, ג' מהן" וכו'. ראה בדברי המאירי שבהערה שלהלן. אף לא ברור, אם הכתוב בסוף הפסקה אצל הר"ן, "שהן יושבין כל היום בבית הכנסת וכשהוא שעת תפלה מזומנים להתפלל", שייך למובאה מן השאילתות או מדברי הר"ן הוא. במסעות בנימין, עמ' לט: "והם הנקראים עשרה בטלנים שאין מתעסקין בדבר אחר אלא בצרכי צבור, ובכל ימי השבוע הם דנין לכל אנשי הארץ היהודים" וכו' (הובא כבר באוה"ג, שם).

132 אולם במקום: 'אמור אלגמאעה' [= ענייני הציבור], כאן: 'פי אמור אלגמאעה' [= בענייני הציבור].

133 קריאת התיבה מסופקת. בבית הבחירה למגילה, עמ' יח: "ובשאלתות פירשו שכלם נחלקין שלשה לדיינים ושליח שלהם" וכו'.

134 סדר מועד כ"י תימן, עמ' 308 (ראה שם, עמ' כד-כה, דברי מורג, על ההערות שבגיליונות).

135 על כתבי-יד של פירוש המשנה שהגיעו לתימן לפני שתיקן הרמב"ם את הנוסח ראה, למשל, רצהבי, תשובות ר' יהושע, עמ' 126 (ראה שם במבוא, עמ' 17-18); פרידמן, רשימות תלמיד, עמ' 556, הערה 150, עמ' 557, הערה 156, עמ' 561. וראה כהן, ארם צובה, עמ' 107-108, 110 (על כתבי יד משנה תורה בתימן).

136 כך 'סנדרי' בכתב היד, וכן להלן.

עשרה בטלנין שבבית הכנסת במשנת הרמב"ם והראב"ם

כדתניא: כל עיר שאין בה עשרה דברים הללו אין תלמיד חכמים רשאי לדור בתוכה

בית דין מכין וחובשין וקופה שלצדקה נגבית בשנים ומתחלקת בשלשה ובית הכנסת ובית המדרש ובית המרחץ ובית הכסא ורופא וטבח ואומן ולבלר ומלמד תינוקות.¹³⁷

אולם חרף הדמיון, לא מתקבל על הדעת לומר שפירוש עשרת הבטלנים שבנוסחאות ההן שבשאלות לקוח מן הסוגיה הזאת שבסנהדרין.¹³⁸ בסוגיה, כמות שהיא לפנינו, עשרה בטלנים שלבית הכנסת לחוד ובעלי התפקידים הם לחוד.¹³⁹ נוסח הסוגיה מתועד בשינויים קלים בכל כתבי היד הידועים. בעל כורחנו עלינו לומר שלפני בעלי הנוסחאות הנרמזות של השאלות לא היה כך. גם בהלכות גדולות (מהדורת ברלין) נמצא:

תנו רבנן כל עיר שאין בה עשרה בוטלנין¹⁴⁰ אסור לתלמיד חכם לדור בה.

פי' עשרה בוטלנין ג' דיינים ושמש ב"ד ושני גבאי צדקה ואחד המחלק עמהם וסופר וחזן ומלמד תינוקות.

ובמקום שאין בו י' בוטלנין אילו אסור לת"ח לדור בו.

ואיכא דאמרי אף מרחץ ורופא.¹⁴¹

מסתבר אפוא שבגמרא שבבבלי, סנהדרין יז ע"ב שביסוד הנוסחאות הנרמזות של השאלות והלכות גדולות לא הייתה קיימת הפסקה הסתמית "הני מאה ועשרים מאי עבדיהו" וכו'. 'עשרה בטלנים' היו שם, אבל הם התפרשו כבעלי אותם התפקידים. כאשר נוספה הפסקה ההיא, שובצו בה 'עשרה בטלנים', כדי למלא את המניין, ותפקידם נותר ללא פירוש.

הגמרא בסנהדרין יז ע"ב שלפני הרמב"ם הייתה כמו בספרים שלנו. כך עולה במובהק מהלכות סנהדרין א, י:

ולמה אין מעמידין סנהדרין אלא בעיר שיש בה מאה ועשרים? כדי שיהיו מהן סנהדרין של עשרים ושלוש שורות של תשעה ושישים ועשרה בטלנין של בית הכנסת, ושני סופרים ושני חזנים ושני בעלי דינין, ושני עדים ושני זוממין,

137 המובאה על פי כתב יד הרב הרצוג 1, נבדק על פי הקישור <http://jnul.huji.ac.il/dl/talmud/bavly/showbav1.asp?mishnanum=2&pereknum=019&masecet=34&mnuscriptnum=2673&p=1&m=asecetindex=23&perekindex=16&numamud=2&manuscriptindex=2&k>

138 שלא כדברי מירסקי בשאלות, עמ' רכב: "וזה לפי סנה' יז, ב, כפי שבתו"ר [= בעל תועפות ראם, ר' יצחק פרדן] הרגיש". וראה אוה"ג לסנהדרין, עמ' קמג-קמד.

139 ראה מרגליות היס, א, עמ' 80: "והנה סוגית התלמוד שלפנינו מוכיחה כדבריו [של רש"י - מע"פ] שאלה עשרה בטלנים הם מלבד בעלי התפקידים הללו שנפרטו בפני עצמם".

140 וכן להלן, וכן הוא 'בוטלנים' בכ"י קאופמן. ראה לעיל, הערה 2.

141 הלכות גדולות (ברלין), עמ' 227. הובא בהלכות גדולות (ירושלים), א, עמ' 475, במדור שינויי הנוסחאות, אבל אין הנוסח מדויק שם.

ושני זוממי זוממין, ושני גבאי צדקה ועוד אחד כדי שיהיו שלשה לחלק הצדקה, ורופא אומן, ולבלר, ומלמד תינוקות, הרי מאה ועשרים.¹⁴²

דברי הרמב"ם בפירוש המשנה למסכת מגילה הנ"ל דומים לדבריו בפירוש המשנה לסנהדרין א, ו: "ועשרה בטלנין של בית הכנסת והם אקואם"¹⁴³ לא שגל להם גיר מלאכת שמים אעני אלקראה ועמארה בתי כנסיות", ובתרגום: והם אנשים שאין להם שום עיסוק אלא מלאכת שמים, רצוני לומר, תלמוד תורה ולשבת בבתי כנסיות.¹⁴⁴ בעותק המקורי של הרמב"ם אין כאן שום סימן לתיקון או לשינוי. בעל כורחנו עניין זה אומר דרשני. יש לציין שאין אנו יודעים אם ספרו המקורי של הרמב"ם לפירוש המשנה, שבידינו, הוא העותק שכתב בשעה שסיים את חיבור הפירוש בשנת אתע"ט לשטרות (1167/8),¹⁴⁵ או עותק נקי, עם שינויים, שכתב בזמן מאוחר יותר. אם כן, אפשר שהעותק הנקי לסנהדרין נכתב רק לאחר התיקון בפירוש למגילה, שעליו העיד הראב"ם. וצריך עיון.

לא מזמן זיהה ופרסם ס' הופקינס קטע מן הטיוטה של הרמב"ם לפירוש המשנה בסנהדרין. הדף קרוע בדיוק אחרי הביטוי "ועשרה בטלנין" ולפני הפירוש. על-פי אומדן הרווח החסר שיער המהדיר, שצריך להשלים בהמשך "של בית הכנסת והם אקואם לא שגל להם גיר מלאכת שמים" [= של בית הכנסת והם אנשים שאין להם שום עיסוק אלא מלאכת שמים], שבמהדורה בתרא, אבל לא את הביטוי "אעני אלקראה ועמארה בתי כנסיות" [= רצוני לומר, תלמוד תורה ולשבת בבתי כנסיות], הנמצא שם. לדבריו המילים האחרונות הן ללא ספק תוספת ביאור שהוסיף הרמב"ם לאחר מכן.¹⁴⁶

אם הופקינס צדק בכך, שהמילים הנרמזות היו תוספת, אולי אינו מקרה שהמילים האחרונות בפירוש המשנה במגילה, הכתובות על המחק, מטושטשות עד שאפשר לקרוא בקושי את מקצתן בלבד. אינו מן הנמנע, אם כן, שהן נוספו שם גם כן.¹⁴⁷ כדי להבהיר את הדברים, בטבלה שלהלן הדפסנו באות קטנה יותר את המילים שבפירוש המשנה, שהן, כמשוער, לא היו בטיוטה בסנהדרין ושטושטשו או שאינן קריאות בכלל במגילה.

142 על פי שילת, הרמב"ם מדויק, ספר שופטים, עמ' ד.

143 ראה לעיל, הערה 108.

144 פירוש המשנה, נזיקין, עמ' קנב (התרגום בשינוי, ראה להלן).

145 ראה פירוש המשנה, טהרות, עמ' תשלח.

146 כ"י JRL B 3667, ע"ב. הופקינס, שני אוטוגרפים, עמ' 732-733. בתצלום הדיגיטאלי שבאתר <http://www.library.manchester.ac.uk/eresources/imagecollections/university/genizah> על יד הקטע הגדול ישנו קטע קטן, שחובר משני קטעים קטנים מאוד, ובו שרידים משלוש שורות. בשורה השנייה אפשר לקרוא: "[..] גיר מ". צריך לבדוק אם זה יכול להיות מהמשך הביאור לעשרה בטלנין: "[לא שגל] ל[הם] גיר מ[לאכת שמים]". ואם כן, חסר רווח גדול למדי בין הקטע הגדול לקטע קטן זה. ואם לא, ייתכן שההמשך היה שונה לגמרי, ואולי ברוח תשובות הרמב"ם, סימן קכג.

147 אולם ראה לעיל, הערה 105, שעל פי מראהן אפשר היה לחשוב שהמילים הללו נמחקו!

עשרה בטלנין שבבית הכנסת במשנת הרמב"ם והראב"ם

תרגום	מגילה, מקור	תרגום	סנהדרין, מקור
עשרה בטלנין, היינו, שיהיו בבית הכנסת עשרה	עשרה בטלנין הו אן יכון פי בית הכנסת עשרה	ועשרה בטלנין של בית הכנסת והם	ועשרה בטלנין של בית הכנסת והם
אנשים שאין להם שום מלאכה אלא ענייני הציבור	אנאס לא צנאעה להם גיר אמור אלגמאעה	אנשים שאין להם שום עיסוק אלא מלאכת שמים	אקואם לא שגל להם גיר מלאכת שמים
ותלמוד תורה ולהישאר בבית הכנסת	ואלקראה פי אלתורה ומלאזמה בית הכנסת	רצוני לומר, תלמוד תורה ולשבת בבתי כנסיות	אעני אלקראה ועמארה בתי כנסיות

מהדורה קמא של פירוש המשנה במגילה, שייחס הראב"ם לאביו, ש"עשרה בטלנין של בית הכנסת" הם "הדיינים, הסופרים, חזן הכנסת, מלמד תינוקות וכיוצא בהם", אינה עולה בקנה אחד עם הסוגיה בסנהדרין שלפניו. ואם כדברי בנו, סביר להניח, שהרמב"ם הביא סתירה זו בחשבון בשעה שתיקן את פירוש המשנה שלו למסכת מגילה.¹⁴⁸

ה. פרנסתם של עשרת הבטלנים ומי שתורתו אומנותו במשנת הרמב"ם

בין כך ובין כך כבר סיפק הראב"ם הסבר סביר לחזרתו של אביו: "כי אין חובה לחזן ולדיין וכיוצא בהם להיות ללא עיסוק כלל ולא ששניהם ישבו בבית הכנסת, כך שיקראו להם בטלנים שלבית הכנסת". וזאת על פי שיטתו המפורסמת של הרמב"ם, שאסור לבעלי המשרות התורניות¹⁴⁹ ליטול שכר מן הציבור אלא חייבים הם להתפרנס ממעשה ידיהם. בשיטה זו האריך בפירושו לאבות ד, ז (לפי גרסתו, שתיקן: "לא תעשם עטרה להתגדל בהם ולא קרדום לאכל מהן" וכו'). שם פתח את הרצאת הדברים בהודעה, שלאחר שכבר היה סבור שהמשנה ברורה די צורכה, שינה את דעתו והחליט לבארה, וזאת אף על פי שידע שדבריו לא ימצאו חן בעיני גדולי התורה שבדורו.¹⁵⁰ סביר להניח, שבעקבות אותה החלטה תיקן הרמב"ם את הפירוש למגילה א, ג, אם אכן נכתב בו שעשרת הבטלנים כללו את הדיינים וכיוצא בהם.

148 על פירושים שפירש הרמב"ם בפירוש המשנה, שנמשך בהם אחרי הגאונים, ולאחר מכן חזר בו, ראה בנעט, איגרות הרמב"ם, עמ' 57-58; קאפח, איגרות הרמב"ם, עמ' קכט; שילת, איגרות הרמב"ם, עמ' שה; השווה תשובות הרמב"ם, ב, סימן ריז, עמ' 383. על עניין השינויים הללו, ראה ליברמן, הלכות הירושלמי, עמ' יג ואילך; תוספתא כפשוטה לכתובות, עמ' 202. על זיהוי הגאונים הנרמזים באיגרתו, ראה גם שילת, רמב"ם מדויק, ספר המדע, עמ' ה, הערה 37.

149 שילת, אבות, עמ' קנב: "לישיבות [...] ולא לראשי גליות ולא לדיינין ולא למרבצי תורה ולא לאחד מן אלמקדמין" וכו'. נראים הדברים שכאן 'הישיבות' משמעו ראשי הישיבות. 'מקלם' היה רב או דיין ממונה על קהילה מקומית.

150 שילת, אבות, עמ' קנב-קנד (מקור), ע-עו (תרגום וביאור, ושם מובאות מכתבי הרמב"ם האחרים ודין בהן). ראה את הדיון והמקורות אצל פרידמן, הרמב"ם וזוטא, עמ' 497-498, ושם גם ניסיון לקשור את הדברים למחלוקת על ההנהגה במצרים שהיה הרמב"ם מעורב בה.

התנגדותו של הרמב"ם לפרנסתם של לומדי התורה מקופת הציבור באה לידי ביטוי מובהק בפרשת "עשרה בטלנין ממלאכתן בבית הכנסת" בירושלמי, מגילה פ"א ה"ו, ע"ב (742), בביאור המופלא שבתשובתו (סימן קכג). לפיו הללו היו עוסקים במלאכה המוכנים תמיד לבטלה, כדי ללכת לבית הכנסת בשעת הצורך. אף חכמים שהגיעו לשלמות ולא היו צריכים ללמוד כל הזמן יכלו להימנות עם הבטלנין, ומן הסתם גם הם עסקו במלאכה. ישנה סתירה מובהקת בין הדברים הללו לבין פירוש המשנה למגילה א, ג, בביאור הבטלנין: "שאיין להם שום מלאכה חוץ מענייני הציבור, ותלמוד תורה ולהישאר בבית הכנסת", ולסנהדרין א, ו: "שאיין להם שום עיסוק אלא מלאכת שמים, רצוני לומר, ללמוד ולשבת בבתי כנסיות". בפירושים הללו תלמוד תורה הוא יסוד בהגדרת מהות הבטלנים, כמו בתשובה, אלא בהיפוכם של הדברים.¹⁵¹ במשנה תורה, הלכות מגילה א, ח: "ועיר שאין בה עשרה בטלנין קבועין בבית הכנסת לצרכי צבור" נעלם יסוד תלמוד תורה כליל.

אפשר לומר, שגם שינוי זה עולה בקנה אחד עם פירוש רש"י. בסוגיה שאנו עוסקים בה, מגילה ה ע"א, פירש רש"י: "עשרה בטלנין שבבית הכנסת שהן בטלים ממלאכתן וניזונים משל צבור כדי להיות מצויין בתפלה בבית הכנסת, דאמר מר במסכת ברכות (ו ע"ב): כיון שבא הקדוש ברוך הוא בבית הכנסת ואינו מוצא שם עשרה וכו'. ושם, ג ע"ב: "עשרה בטלנין, שבטלנין ממלאכתן, שיהו מצויין תמיד בבית הכנסת שחרית וערבית" וכו'. בבבא קמא פב ע"א: "עשרה בטלנין, בני אדם כשירים בטלנין ממלאכתן לעסוק בצרכי צבור ולבא קודמין לבית הכנסת כדי שיהו מצויין עשרה לעת התפלה ומתפרנסים משל צבור". ובסנהדרין יז ע"ב: "ועשרה בטלנין, עשרה בני אדם בטלנין מכל מלאכה, להיות מזומנים לבית הכנסת שחרית וערבית" וכו'.

אולם שלא כשיטת רש"י, אין הרמב"ם אומר בשום מקום שאותם עשרה בטלנין שבבית הכנסת מתפרנסים משל הציבור, והוא הדין למי שתורתו אומנותו. ללא ראייה לשינוי כזה סביר להניח שמשנתו של רבנו בפרשה זו לא זזה ממקומה.¹⁵² ראה, למשל, את דבריו בהלכות מתנות עניים י, יח:

לעולם ידחוק אדם עצמו ויתגלגל בצער ואל יצטרך לבריות ואל ישליך אדם עצמו על הציבור, וכן ציוו חכמים ואמרו עשה שבתך חול ואל תצטרך לבריות.

151 אפשר היה להעלות על הדעת ששינוי זה תואם נוסח אחר של הירושלמי, שהגיע לידי הרמב"ם, ובו גרסה הדומה לזו שבשאלה אליו: "כגון אנו שאנו צריכין לתלמודנו", או את שיטת נוסחאות השאלות הנרמזות, ללא פירוט תפקידי עשרת הבטלנים: שלשה דיינין וכו'. אולם אין זו אלא השערה בעלמא, ולפי שעה אין בידי לשחזר את שינויי השיטות שבמקורות הללו שלב אחר שלב ואת זמניהם. וראה לעיל, שאלת העתקת פירוש המשנה, ולהלן בסמוך על פירוש רש"י.

152 שיטה אחרת אצל חידושי הרשב"א מגילה (דימיטרובסקי), עמ' סו, הערה 647: "ורש"י פי' כאן ובב"ק שהם ניזונין משל צבור וכן משמע מלשון הרמב"ם בהל' מגילה ה"ל' קבועין בבית הכנסת לצרכי צבור". את הסתירה בין תשובתו לבין פירוש המשנה למגילה והלכות מגילה א, ח, תירץ שילת, איגרות הרמב"ם, עמ' רי: "והכוונה, מן הסתם, שמקבלים שכר בטלה קבוע על היותם מוכנים לצרכי צבור, או שהם עשירים ואינם צריכים למלאכה" וכו'. ונראים לי דבריו האחרונים מן הראשונים.

עשרה בטלנין שבבית הכנסת במשנת הרמב"ם והראב"ם

ואפלו היה חכם ומכובד, והעני, יעסוק באומנות, ואפילו באומנות מנוולת, ולא יצטרך לבריות. מוטב לפשוט עורות הנבילות בשוק ולא לומר לעם: 'חכם אני וגדול אני וכהן אני',¹⁵³ פרנסוני. ובכך ציוו חכמים.

גדולי החכמים היו מהן חוטבי עצים ונושאי הקורות ושואבי מים לגנות ועושיין הברזל והפחמין ולא שאלו מן הציבור ולא קיבלו מהן כשנתנו להן.¹⁵⁴

מי שתורתו אומנותו יכול להיות עשיר או בעל אמצעים מועטים.¹⁵⁵ אם אמצעיו מועטים, יחיה חיי דוחק וצער, אם צריך, ואל יתפרנס מן הבריות. ואם הֶעֱנִי, ואינו יכול להסתפק במועט שיש לו, כי "לא היה לו מה יאכל" (הלכות תלמוד תורה ג, ט), לא תהיה תורתו אומנותו עור, אלא יעסוק באומנות כלשהי, ואפילו האומנות המבזה ביותר. החכמים לא היו נוהגים הפקר¹⁵⁶ בממונם של הבריות אלא סברו שלומדי התורה המתפרנסים משל אחרים, יש במעשיהם משום 'חילול השם', כי הבריות יחשבו "אלתורה צנאעה מן אלצנאיע אלתי יתמעש בהא פתהון ענדהם"¹⁵⁷ פִּיכּוֹן פּאעל הִדָּא דבר ייי בזה", שהתורה היא מלאכה ככל המלאכות, שמתפרנסים¹⁵⁸ מהן, והיא תתבזה בעיניהם, ומי שעושה כך "דבר ה' בזה" (במדבר טו, לא).¹⁵⁹

שלוש הקלות ושלוש הקלות בלבד פירט הרמב"ם שיש להקל לתלמידי חכמים בפרנסתם:¹⁶⁰ (א) ימסרו מעות לסוחר שיישא וייתן בהן והם יקבלו את הרווחים, וזה "מטיל מלאי לכיס תלמידי חכמים" (פסחים נג ע"ב).¹⁶¹ (ב) זכות קדימה במכירת סחורותיהם בשוק ובקניית סחורות בשבילם.¹⁶² (ג) הפטור הנזכר ממסים ועבודות מסוימים. את שתי ההקלות

153 'וכהן אני'. ראה במהדורת פרנקל פירוש מהר"י קורקוס.

154 על פי שילת, הרמב"ם מדויק.

155 כמפורש בדברי רבנו אצל שילת, אבות, עמ' קנב. ושם הזכיר בפירוש מי ש'תורתן אומנותן'.

156 שם, במקור: 'יסתביחון', התרגום בשינוי. ואפשר לתרגם גם: מתירים את ממונם של אחרים.

157 הון I ענדה (= עליה).

158 במקור: 'יתמעש'. ראה בלאו, מילון, עמ' 665, המתרגם מעש V, 'התפרנס בקושי', על פי תשובות הרמב"ם, א, סימן נא, עמ' 83: "רגל יהודי מתמעש לא ימכנה אלשרי באלוון אלחאצר", שתרגם "אדם יהודי המתפרנס בקושי ואינו יכול לקנות במעות מזומנות". אולם מוכח מן הכתוב בפירוש המשנה שמשמע התיבה 'התפרנס' סתם (וראה אצל בלאו, מילון, שם, ציונים למילונים ערביים אחרים), ויש לתרגם בתשובה ההיא, אם כן: 'המתפרנס (אבל) אינו יכול וכו'.

159 שילת, אבות, עמ' עב (התרגום בשינוי קל), קנב (המקור); השווה הלכות תלמוד תורה ג, י.

160 שילת, אבות, עמ' קנד.

161 אבל לפי רש"י שם ד"ה מטיל מלאי, הכוונה להפק, שהסוחר 'נותן סחורה לתלמידי חכמים להשתכר בה'. לפי דברי הרמב"ם היה צריך להיות, לכאורה: תלמידי חכמים מטילים מעות לכיס סוחר. כפי שציין שילת, איגרות הרמב"ם, עמ' רכט, וכן הנ"ל, אבות, עמ' עה, כך נהג הרמב"ם עם אחיו דוד, שטבע בים "ובידו מומן רב לי ולו ולאחרים" (שילת, איגרות הרמב"ם, שם). לדעת, אין מקום לספק של שילת (שם), אם מותר לדעת הרמב"ם לקבל משכורת מאחר לשם לימוד גרידא, כשהדבר בא מיוזמה גמורה של הנותן. ראה בהלכות מתנות עניים י, יח, הנזכר: "ולא קיבלו מהן כשנתנו להן".

162 ראה בבלי, פסחים נג, ע"ב. כפי שציין הרמב"ם כאן, נהגו הסוחרים בינם לבין עצמם לכבד כך סוחר גדול. על מנהג זה על פי תעודות הגניזה מימי הרמב"ם ראה מה שהערתי אצל גויטיין ופרידמן, ספר הודו, ב, עמ' 203.

הראשונות נימק הרמב"ם כך: "אלו הן זכויות שקבע להם ה', כפי שקבע את המתנות לכהן והמעשרות ללווי".¹⁶³ ואת הפטור ממסים השווה לפטור של הכוהנים משלום מחצית השקל.

ו. ההיבדלות וההתבודדות; שהיית הבטלנים בבית הכנסת במשנתו של הרמב"ם

התקבולת בין שלוש ההקלות ההן לבין זכויותיהם של הכוהנים והלוויים מזכירה את דברי הרמב"ם בסוף הלכות שמיטה ויובל יג, יב-יג.

(יב) ולמה לא זכה לוי בנחלת ארץ ישראל ובכזוה עם אחיו? מפני שהובדל לעבוד את ה' ולשרתו ולהורות דרכיו הישרים ומשפטיו הצדיקים לרבים שנאמר 'יורו משפטיך ליעקב ותורתך לישראל' (דברים לג, י). לפיכך הובדלו מרדכי העולם: לא עורכין מלחמה כישראל ולא נוחלין ולא זוכין לעצמן בכוח גופם, אלא הם חיל ה' שנאמר 'ברך ה' חילו' (שם לג, יא), והוא ברוך הוא זיכה להן שנאמר 'אני חלקך ונחלתך' (במדבר יח, כ).

(יג) ולא שבט לוי בלבד אלא כל איש ואיש מכל באי העולם אשר נדבה רוחו אותו והבין מדעתו להיבדל לעמוד לפני ה' לשרתו (דברים י, ח) ולעבדו לדעה את ה' והלך ישר כמו שעשהו האלהים, ופרק מעל צוארו עול החשבונות הרבים אשר ביקשו בני האדם,¹⁶⁴ הרי זה נתקדש קודש קדשים ויהיה ה' חלקו ונחלתו לעולם ולעולמי עולמים ויזכה לו בעולם הזה דבר המספיק לו כמו שיזכה לכהנים וללוויים. הרי דוד אומר 'ה' מנת חלקי וכוסי אתה תומיך גורלי' (תהילים טז, ה).¹⁶⁵

את הלכה יב יש להשוות לדברי הרמב"ם במורה נבוכים חלק ג, פרק לט.¹⁶⁶ שם הודגש ששבט לוי התייחד לעבודת ה' ולחכמת התורה (ולא רק להוראתה) ולפיכך לא עסק בשום מלאכה:

התרומות והמעשרות, כבר הבהיר את טעמן, 'כי אין לו חלק ונחלה עמך' (דברים יד, כט). וכבר ידעת שהטעם לכך הוא כדי שיהיה השבט הזה כולו מתייחד לעבודת ה' ולחכמת התורה, ולא יעסוק בחרישה ולא בקצירה, אלא יתייחד לה' בלבד, כמו שאמר: 'יורו משפטיך ליעקב ותורתך לישראל' (דברים לג, י).¹⁶⁷

במילים "ולא יעסוק בחרישה ולא בקצירה" הד לדברי רשב"י הנרמזים: "קוצר בשעת קציר, חורש בשעת חריש, דש בשעת שרב, זורה בשעת הרוח. אימתי אדם למד תורה?! אלא

163 פירוש המשנה, נזיקין, עמ' תמה; שילת, אבות, עמ' קנד (התרגום בשינוי קל).

164 והלך ישר וכו' החשבונות וכו', על פי קוהלת ז, כט.

165 על פי שילת, רמב"ם מדויק. ראה רבינוביץ, יד פשוטה, עמ' רפח-רפט.

166 כפי שציין רבינוביץ, שם, עמ' רפט.

167 התרגום בעזרת מורה נבוכים (שורץ), עמ' 569; בלאו, מילון, עמ' 190.

עשרה בטלנין שבבית הכנסת במשנת הרמב"ם והראב"ם

שהדברים ההם נאמרו לא על שבט לוי אלא על ישראל כולם, ובהמשך שם: "אלא כשישראל עושים רצונו של מקום מלאכתם נעשית על ידי אחרים".¹⁶⁸

נמצא שלפי הרמב"ם ההטבות המועטות שהעניקה ההלכה לתלמידי חכמים ניתנו להם בשל היותם דומים לכוהנים וללויים, ואת הפרנסה שהעניק ה' לכוהנים וללויים העניק להם מפני שהובדלו לעבוד את ה' ולשרתו ולהורות תורתו לישראל. אלא שבעולם הזה אין הקב"ה מזכה לתלמידי חכמים דבר המספיק להם. בהלכה יג ההיבדלות מענייני העולם הזה אינה לשם תלמוד תורה אלא כדי לעמוד לפני ה', לשרתו ולעבדו, ולדעת את ה'.¹⁶⁹ הקב"ה יזכה ל"כל איש ואיש מכל באי העולם", היינו, לכל בריותיו, יהודים ולא יהודים, שייבדלו מעול החיים כדי לדעת אותו.¹⁷⁰ במקום אחר ביאר הרמב"ם ש'כל העולם' יזכו לכך בימות המשיח. הלכות מלכים ומלחמות יב, ה:

ובאותו הזמן לא יהיה שם לא רעב ולא מלחמה, ולא קנאה ותחרות, שהטובה מושפעת הרבה, וכל המעדנים מצויין כעפר, ולא יהיה עסק כל העולם אלא לדעת את ה' בלבד, ולפיכך יהיו חכמים גדולים ויודעים דברים הסתומין העמוקין וישגו דעת בוראם כפי כח האדם, שנ' 'כי מלאה הארץ דעה את ה' (ישעיהו יא, ט).¹⁷¹

ההיבדלות וההתייחדות לעבוד את ה' ולדעת אותו, שבדברי הרמב"ם הללו, מביאים אותנו לעיין שוב בטעם הימצאותם של עשרת הבטלנים בבית הכנסת, לפי שיטתו במשנה תורה ובפירוש המשנה למגילה ולסנהדרין. בשלושת המקומות הללו הבדלים (נוספים) שמן הראוי לתת את הדעת עליהם, וכפי הנראה כולם שונים משיטת רש"י הנזכרת, שעשרה בטלנים נמצאים בבית הכנסת, כדי להבטיח שיהיה שם מניין לתפילה. לשיטת הרמב"ם (והראב"ם) לא נזכרה שום זיקה בין עשרת הבטלנים לבין תפילה בציבור.¹⁷²

בתשובתו (סימן קכג) בית הכנסת הוא מקום עשיית צורכי הציבור אלא שהבטלנים הלכו לשם רק בשעת הצורך. הוא הדין שבמשנה תורה בית הכנסת הוא מקום צורכי הציבור (הלכות מגילה א, ח): "עשרה בטלנין קבועין בבית הכנסת לצרכי צבור", אלא שהם נמצאו שם בקביעות, כדי להיות מזומנים כל עת שצריך. בפירוש המשנה לסנהדרין א, ו, כאמור, אין לעשרת הבטלנים שום מלאכה אלא "מלאכת שמים, רצוני לומר, תלמוד תורה ולשבת

168 ספרי דברים, עמ' 90, פסקה מב, ומקבילות.

169 חסרון זכר התורה בהלכה זו מודגש במיוחד לאור התקבולת שצוינה אצל רבינוביץ, יד פשוטה, עמ' רצ, לספרי במדבר, קרח סימן קיט, עמ' 144: "הרי כתר תורה מונח כדי שלא ליתן פה לבאי העולם [...] לכל באי העולם".

170 על כך שהבטחה זו ניתנת לא לישראל בלבד ראה שילת, אבות, עמ' עה, והספרות שצוינה שם; רבינוביץ, יד פשוטה, עמ' רצ.

171 על פי שילת, רמב"ם מדויק, עמ' ריג. לגרסה 'יהיו חכמים' ראה שילת, שם, הערה 4, והשווה מהדורת פרנקל, ילקוט שינויי הנוסחאות שם, עמ' תרכו, שכן הוא בכתבי יד התימניים והספרדיים ובדפוסים קדומים, אבל בכתבי יד אשכנזיים ובמקצת הדפוסים הקדומים: 'יהיו ישראל חכמים'. וכן הוא (ישראל) גם במהדורת קאפח. לא עמדתי על הנוסח בלי 'ישראל' אצל פרידמן, המשיח בתימן, עמ' 62, הערה 62.

172 ראה בלידשטיין, התפילה, עמ' 283, הערה 11 (על הרמב"ם), ועל 'קריאה בתורה' שם, ראה לעיל, הערה 102.

בבתי כנסיות" (במקור: אלקראה ועמארה בתי כנסיות). על צורכי הציבור לא נאמר כלום. 'קראה', מילה במילה 'לקרוא, קריאה', הוא בוודאי תלמוד תורה (כפי שתרגמתי),¹⁷³ כמבואר בפירוש המשנה למגילה. הביטוי 'עמארה' בתי כנסיות' דומה לביטוי הערבי *عمارة المساجد* ('עמארה' אלמסאגד', שהוא על-פי הקוראן ט, יח *إنما يعمر مساجد الله من آمن بالله*), שמשמעו: להישאר במסגדים, לבקר בהם, או לדאוג לתיקונם ולכליהם, להתמיד בעבודת האל בהם, ללמוד בהם ולשמור אותם מחילולם.¹⁷⁴ על פי הציורף של הלימוד והתקבולת בפירוש המשנה במגילה ובמשנה תורה, סביר להניח שהרמב"ם התכוון לשהייה בבתי כנסיות ולא לתיקונם.¹⁷⁵

פירוש המשנה למגילה א, ג קרוב יותר לכתוב במשנה תורה, שהרי כאן תפקידם הראשון של עשרת הבטלנים הוא צורכי הציבור. עליו נוספו שני תפקידים: "תלמוד תורה ולהישאר בבית הכנסת".¹⁷⁶ המילים האחרונות הן תרגומנו לביטוי 'מלאזמה' בית הכנסת.¹⁷⁷ שלכך התכוון הרמב"ם מוכח לא מן התקבולת לפירוש המשנה בסנהדרין ('עמארה') ומשנה תורה ('קבועין') בלבד אלא משימוש הביטוי במקומות אחרים בערבית-יהודית, ובראש ובראשונה בכתבי הראב"ם. בפרק שבחיבורו 'כתאב כפאיה' אלעאבדין' על סוגי ההתבודדות ('כלואת') מקבילה מובהקת: "וכהן גדול אָמר במלאזמה אלמקדש ומן המקדש לא יצא ולא יחלל וכו'", ובתרגום: "וכהן גדול נצטווה להישאר במקדש - ומן המקדש לא יצא ולא יחלל וכו' (ויקרא ח, לג)".¹⁷⁸

הדוגמה השנייה באה במכתב מעניין מן הגניזה שאישה פשוטה כתבה אל 'נגידנו דוד', הוא נכד נינו של הרמב"ם (ר' דוד בן ר' יהושע בן ר' אברהם בן ר' דוד בן ר' אברהם בן הרמב"ם). בעלה נציר (כך שמו) 'התאהב בהר' ונמשך אל התנועה הצופית, והיא ביקשה מן הנגיד להורות לו לרדת מן ההר. "ואדא אראד אלתטוע יכון פי אלכניס מלאזם תפלת שחרית ומנחה ומעריב [...] אכפאף אלמדכור מן אלטלוע אלי אלגבל ומלאזמה בית הכנסת", ובתרגום: ואם ירצה לעשות מעשה חסידות, שיהיה בבית הכנסת בהתמדה¹⁷⁹ בתפילת שחרית ומנחה ומעריב [...] למנוע את הנזכר מלעלות אל ההר ולכפות עליו להישאר

173 בתרגום שבמשניות דפוס נאפולי: 'לקרות בתורה', ואולי הוא משקף מקור, כפי שאצלנו במגילה: 'ואלקראה פי אלתורה'. וראה לעיל, עמ' 783, בטיטה של פיהמ"ש לשבת א, ב: 'נקטע אלקראה'.

174 ראה ליינ, מילון, עמ' 2154. רובין, הקוראן, עמ' 155, תרגם: 'יכוונן וישמר'.

175 וכן במשניות דפוס נאפולי: 'וישיבת בתי כנסיות'. קאפח תרגם: 'וישוב בתי כנסיות'. הביטוי *عمر الدار* משמעו: יישב את הבית (ליין, שם).

176 כאמור, בספרו המקורי של הרמב"ם קשה להכריע אם המילים הללו "ואלקראה פי אלתורה ומלאזמה בית הכנסת" נמחקו או לו.

177 'מלאזמה' הוא מקור של 'לזם' III, שמשמעו הרגיל דבק במישהו או במשהו והתמיד בו. 'לזם I ביתה' משמעו: לא יצא מביתו, נשאר בביתו.

178 כפאיה (רוזנבלאט), ב, עמ' 396. ראה לעיל, הערה 120, שבכפאיה (דנה), עמ' 112, כתב הראב"ם פרפראזה ללשון אביו 'מלאזמה': 'אקאמתמא', מילולית: שהייתם.

179 במקור: 'מלאזם', בינוני פועל של 'לזם' III, אבל כאן המושא הישיר הוא התפילה.

עשרה בטלנין שבבית הכנסת במשנת הרמב"ם והראב"ם

(מלאזמה) בבית הכנסת.¹⁸⁰ במקום ההתבודדות בהר, דרגת התנתקות שגם הראב"ם שיבח ביותר,¹⁸¹ רצתה אישה זו שבעלה יסתפק בישיבה בבית הכנסת.

בניגוד לכתוב במשנה תורה ('לצרכי ציבור'), בפירוש המשנה לא ציין הרמב"ם לאיזו תכלית נשארים עשרת הבטלנים בבית הכנסת אלא שהיא בעצמה סוג של 'מלאכת שמים' (מסכת סנהדרין) או פעולה נוספת שהם צריכים לעסוק בה (מסכת מגילה). אין אנו יכולים אלא לתהות אפוא, אם התכוון לרמוז למטרה של התבודדות והתנתקות, כדי שיוכל אדם לפנות את לבו לידיעת ה', כפי שהוא במשנת בנו (ראה להלן).

מעניין לעניין יש לציין שבאסלאם משמש ביטוי מקביל, *מלאזמה المسجد* (מלאזמה אלמסגד), היינו, להישאר במסגד.¹⁸² לאור דיוננו על פרנסתם של הבטלנים במשנת הרמב"ם נצטט חדית' (מסורת) שמביא אבן חזם, החכם האנדלוסי בן המאה האחת-עשרה, יליד קורדובה: "ראוי לשבח, למי שאינו זקוק לפרנסה, להישאר במסגד (מלאזמה אלמסגד)",¹⁸³ ומשתמע שמגונה למי שצריך פרנסה להישאר כל הזמן שם. המונח הרגיל לכך הוא 'רבאט'. אלזרקאני, בן המאה השבע-עשרה, ציטט חדית' המבאר את 'ראבטו' בקוראן ג, ר: "כאן 'רבאט' הוא להישאר במסגד (מלאזמה אלמסגד) בציפייה לתפילה".¹⁸⁴ משמעו של 'רבאט' גם לשבת במחנה צבאי על הגבול, להתאמץ במלחמה.¹⁸⁵ מחבר מודרני, שאף קורא לשהייה במסגד 'מלאזמה אלמסגד', הסביר את המונח הרגיל: "המעשה הראוי הזה נקרא 'רבאט' לךמות אותו לישיבה במחנה הצבאי, כדי לצאת למלחמת האל יתעלה", היינו, מלחמת הנפש בעבודת האל.¹⁸⁶

שבח למידה מסוימת של התבודדות והתייחדות ('אנקטאע', 'אנפראד') עולה מכתבי הרמב"ם במקומות נוספים.¹⁸⁷ כך, למשל, בפירוש המשנה לאבות ג, ד ("הניעור בלילה

180 כ"י TS 8 J 26.19, ראה אור אצל גויטיין, תצ"ף; תרגום אצל הנ"ל, חינוך, עמ' עב-עד (שם תרגם את הביטוי האחרון: 'לבווא בקביעות אל בית הכנסת'). ראה תיקונים ודיון אצל פרידמן, המשיח בתימן, עמ' 107. על פי הלשון בלבד, אפשר היה לתרגם את הסיפה: 'ולמנוע ממנו להישאר בבית הכנסת', אולם מוכח שהכוונה להפך. אם כן, 'אכפאף' (כפף IV) שבמקור יוצא לשתי פנים: בליווי 'מן' משמעו כפה שלא לעשות ובלעדיו כפה לעשות, וכך תרגם גויטיין, שם, עמ' עד (יש לתקן, לדעתי, אצל בלאו, מילון, עמ' 600).

181 כפאיה (רוזנבלאט), ב, עמ' 386, 394; ויזנברג, פירוש, עמ' תסה. אולם לפי הרמב"ם, פירוש המשנה, ההקדמה למסכת אבות, פרק ד, עמ' שפג; שילת, הקדמות, עמ' רלח, שפג (התרגום בשינוי קל): "לא שישכון בנקיקים ובהרים".

182 על שימוש של מחבר 'ראשית חכמה' בביטוי 'תלאזם אלמסגד' לבית הכנסת, ראה להלן, הערה 225.

183 אבן חזם, ד, עמ' 239: *ويستحب ملازمة المسجد لمن هو في غنى عن الكسب.*

184 אלזרקאני, שרח, ביירות 1411, א, עמ' 463: *الرباط هنا ملازمة المسجد لإنتظار الصلاة. תודתי לפרופ' יוחנן פרידמן, שהעיר לי על שני המקורות האחרונים.*

185 ראה ליינ, מילון, עמ' 1013-1014.

186 אלחמידי, עמארה אלמסגד, עמ' 8: *وتسمية هذا العمل الصالح بالرباط تشبيه له بالمرابطة للجهاد في سبيل الله تعالى.*

187 על הסגפנות והפרישות בכתבי הרמב"ם ראה פרידמן, המשיח בתימן, עמ' 121, הערה 153, והמקורות והספרות שצוינו שם. על הרמב"ם והמיסטיקה ראה עוד אידל, הרמב"ם והמיסטיקה; קלנר, מפגש הרמב"ם; בלומנטל, מיסטיקה פילוסופית, עמ' 51-151, והספרות שצוינה במחקרים הללו.

והמהלך בדרך יחידי והמפנה לבו לבטלה" ¹⁸⁸ ביאר הרמב"ם בתוספת שהוסיף בשוליים בספרו המקורי: "יקול הנעור בלילה לבטלה ומן ינפרד בנפסה איצא לא לגאיה אלא לבטלה וכדלך המפנה לבו מדרכי העולם לא לאדראך חקיקה אלא לבטלה" ¹⁸⁹, ובתרגום: הוא אומר הנעור בלילה ¹⁸⁹ לבטלה ומי שמתבודד גם כן לא לתכלית אלא לבטלה וכמו כן המפנה לבו מדרכי העולם לא להשגת אמת אלא לבטלה. ¹⁹⁰ מתוך לאו אתה שומע הן. מעלת ההתבודדות לתכלית השגת האמת, היינו, לדעת את ה' ולדבוק בו.

אמנם הרמב"ם התווה הנחיות לתרגול שדרכו אפשר להתקרב לאהבת ה' ולידיעתו ולדבקות בו. ¹⁹¹ אולם חוץ מן הדברים הסתומים בפירוש המשנה על עשרת הבטלנים הנשארים בבית הכנסת - שלא העתיקם במשנה תורה - לא ידוע לי על שום מסגרת הלכתית שקבע למתבודדים, לא בזמננו או לא לעתיד לבוא. במקומות האחרים אצל הרמב"ם, הנרמזים, אין המתבודדים בהכרח יהודים, ופרנסתם אינה מוטלת על הציבור אלא על הקב"ה. כבר ראינו שבתשובתו (סימן קכג) הסביר, שעשרת הבטלנים היו מוכנים לבטל את המלאכה שעוסקים בה לשם פרנסה, כדי לבוא לבית הכנסת בשעת הצורך. בפירוש המשנה ובמשנה תורה הבטלנים אנשים שאין להם כל מלאכה אחרת אבל על פרנסתם לא אמר רבנו כלום, והנחנו שלדעתו הם התפרנסו מממונם שלהם.

ז. ההיבדלות וההתבודדות; מינוי עשרת הבטלנים ופרנסתם במשנתו של הראב"ם

הראב"ם, 'ראש כל החסידים', ¹⁹² שקד על סדרי התפילה, מהותה והכוונה בה, והשתדל להעלותם בדרגות הקדושה והרוחניות. שוב ושוב הדגיש את החובה לנהוג בבית הכנסת כראוי למוסד הממלא את מקום בית המקדש. "ואנו בני הגלות בית הכנסת הוא המקדש שנשאר לנו. אמרו ז"ל 'ואהי להם מקדש מעט (יחזקאל יא, טז), אלו בתי כנסיות ובתי מדרשות' (בבלי, מגילה כט ע"א)". ¹⁹³ בהתבודדות ראה תחנה חשובה בדרך של החסיד להשגת נבואה, ידיעת הבורא והדבקות בו ('וצול'). ¹⁹⁴ וכן הודה שבדברים הללו מצא בצופים דוגמה לחיקוי. ¹⁹⁵

188 השווה את הנוסחאות אצל אבות (שרביט), עמ' 119.

189 על שבח הניעור בלילה להתבודדות אצל הראב"ם, ראה כפאיה (רוזנבלאט), ב, עמ' 416, 418.

190 נדמה לי שקטע זה (הסיפה) פורסם לראשונה אצל פרידמן, רשימות תלמיד, עמ' 545, הערה 104. ראה שילת, אבות, עמ' נ (ראה ההסבר שם), קמד (התרגום בשינוי).

191 כנזכר בכמה מקורות ומחקרים. ראה פרידמן, שם, עמ' 532-550, והמקורות והספרות שצוינו שם.

192 לכינוי זה ראה פרידמן, ריבוי נשים, עמ' 327, שורה 9; גויטיין, חברה, ה, עמ' 483, 641, הערה 304.

193 כפאיה (דנה), עמ' 109, ובהמשך: "ואתה יודע שבמשך ארבעים היום שבהם היה השליח (אלרסול), היינו, משה רבנו) מתבודד ('מנקטע') לפניו יתעלה" וכו' (התרגום בשינוי).

194 ראה את הפרק הנזכרת אצל כפאיה (רוזנבלאט), ב, עמ' 424-382, ואת מחקריהם של פנטון, התבודדות; אידל, ההתבודדות; כהן, בשלום ובמישור, עמ' 52-46.

195 כמפורש בדבריו אצל כפאיה (רוזנבלאט), ב, עמ' 418, 422. על השפעת התנועה הצופית על תורת החסידות של הראב"ם בכלל, ראה וידר, השפעות; פנטון, הרמב"ם ובנו; מימון, גבולות; אילן, הספרות הצופית, והספרות שצוינה במחקרים הללו. על דמיון בין שיטותיו של הרמב"ם בתרגול לדבקות בה'

עשרה בטלנין שבבית הכנסת במשנת הרמב"ם והראב"ם

את טעמן של מצוות בתורה הסביר הראב"ם בהתנתקות מחיי העולם הזה ובהתבודדות. כך בדבר שמירת השבת (בקטע מן 'כתאב כפאיה' אלעאבדין' שטרם ראה אור): "איאם אלשבתות אלתי מענאהא אנקטאעא ען אלעמאל אלדניויה ואלתצרפאת אלמשגלה ואלתזאמהא כלה ונעכאפא" ¹⁹⁶ וכו'. בתרגום: ימי השבתות, שתכליתם ההתנתקות מן המלאכות היום-יומיות והעבודות ¹⁹⁷ המטרידות, ושמירתם בהתבודדות ובהסתגרות לעבודת ה'. ¹⁹⁸ וכן בדבר האבלות (בקטע מן 'כתאב כפאיה' אלעאבדין' שראה אור לאחרונה): "סר אלבלות אלמאמור בהא הו פי חק ¹⁹⁹ אלחאי ליתנבהון באלבלות ויעתברון מן ²⁰⁰ חאלהם ויתדכרון אלמות אלקאטע ²⁰¹ אללדאת אלתי תשתגל ²⁰² אכתר אלנאס פי מדה חיותהם ופי דלך יקול שלמה טוב ללכת" וכו'. בתרגום: סוד האבלות שמצוים בה הוא למען החיים, כדי שיתעוררו על ידי האבלות ויתבוננו במצבם ויזכרו במוות המפסיק את ההנאות שמעסיקות את רוב הבריות במשך חייהם, ובוזה אומר שלמה 'טוב ללכת אל בית אבל מלכת אל בית משתה באשר הוא סוף כל האדם והחי יתן אל לבו' (קהלת ז, ב). ²⁰³

אף על פי שייחס הראב"ם חשיבות יתרה להתבודדות במדבר או בהרים, העריך גם את ההתבודדות בבתיים ובמקומות קדושים. רמזים רבים מצא במקרא להתבודדות באוהל מועד, במשכן או בבית המקדש. ²⁰⁴ את 'הצבאות אשר צבאו פתח אהל מועד' (שמות לח, ח) ביאר:

הצבאות אלמתעבדאת אללואתי הגרן	'הצבאות: העובדות את עבודת ה', אשר
מנאזלהן והאגרן ²⁰⁵ ללתעבד כמה יתרך	נטשו את בתיהן והתמסרו לעבודת ה',
אלגיוש מנאזלהם ויסאפרון	כפי שאנשי הצבא עוזבים את בתיהם
למוצע גהאדהם ומעני תאן	ונוסעים למקום מלחמתם. ומשמעות
אללואתי גאהדן שהואתהן גהאדא	שנייה: אשר נלחמו בתאוותיהן מלחמת

לבין אלו של התיאולוג-המיסטיקן גזאלי בדרכו המקבילה של הטירון הצופי, ראה פרידמן, רשימות תלמיד, עמ' 546, 550.

- 196 עכף VII (= VIII). ראה בלאו, מילון, עמ' 449 (שם: התמסר).
197 על צרף V 'עבד', ראה דים, מילון, עמ' 124.
198 כ"י TS NS 186.46, ע"ב, שורה 3-5. זיהוי הקטע על פי פנטון, ראה ג'פרסון, ביבליוגרפיה, עמ' 254.
199 ראה בלאו, מילון, עמ' 137.
200 עבר VIII מנאה (= בהא). אבל אין הקריאה ודאית (דומה שכתוב 'מאל' ותוקן), ואפשר לתרגם: ישתוממו ממצבם או כיו"ב.
201 ראה פרידמן, מילון חלפון, ערך קטע I.
202 ראה ליין, מילון, עמ' 1567.
203 כ"י Bodl. MS. Heb. 2422, Opp. Add. fol. 56, יצא לאור אצל דוד, קטעים, עמ' יא, והתרגום בשינוי.
204 ראה כפאיה (רוזנבלאט), ב, עמ' 394, 396 (ושם הדרשה הנ"ל לפסוק 'ומן המקדש לא יצא'; 'אחת שאלתי מאת יזי אותה אבקש שבתי בבית יזי כל ימי חיי לחזות בנעם יזי ולבקר בהיכלו' [תהילים כז, ד] ועוד), 402 (שם שבח התבודדות 'בני הנביאים והחסידים' בבית המקדש), 406, 408, 410.
205 ראה דווי, מילון, ב, עמ' 747, הגר III.

הנפש ופנו אל התמודדות הנשמה בהתמסרות אל האל ואל עבודת ה'. ולביאור השני הזה מספיק הביאור הראשון, כי הוא תכלית הביאור הראשון. וכאשר נעתקו אל הפרישות, שברו את מראותיהן, מפני שלא היה להן צורך בהן, ובאמצעותן ביקשו את קרבת האל, ושינו את הכלים המאפשרים את השגת התאוה והתענוג של העולם הזה לכלים דתיים המאפשרים לעבוד אותו יתעלה. אשר צבאו: אשר נפרדו מבתיהן כדי להתמסר לעבודה ה' לפני פתח אהל מועד.²⁰⁹

נפסאניא ומאלו אלי אלגהד²⁰⁶ ואלתעבד והדא אלשרח אלב' יכאפיה²⁰⁷ אלשרח אלאול לאנה גאיה אלשרח אלאול ולמא אנתקלו אלי אלזהד כסרן מראיאהן לאסתגנאיהן ענהן ותקרבן בהן ונקלן²⁰⁸ אלאאלת אלמהיאה לניל שהוה ולדה דניויה לאלאת דיניה מהיאה ללתעבד לה תע אשר צבאו אללואתי אנקטען ען מנאזלהן ללתעבד קבאלה באב אהל מועד.

ביאור זה מעניין מכמה בחינות. במינוח ובמהות דמיון מובהק לביאורים צופיים לקוראן.²¹⁰ ראוי עוד לציין שהראב"ם לא נרתע מלייחס מעלת חסידות זו לנשים הפרושות.²¹¹

כיוון שבית הכנסת הוא מקדש מעט, אפשר לראות במקורות הנרמזים בכתבי הראב"ם משום עידוד לתלמידיו החסידים להתבודד בבית הכנסת. בדבריו נמצאים גם רמזים ברורים למדי לכך.²¹² ההתבודדות ב'חצרות ה' צריכה להביא לידי התנתקות חיצונית והתכוננות פנימית, ולבסוף להשגה נבואית, ודוגמה זו תשמש את 'בני הנביאים והחסידים'.²¹³ אמנם הוא הביע הסתייגות מסוימת מן ההתבודדות בבתי הכנסת של 'בני הגלות' בימיו, בגלל

206 אני מציע להבין 'גְּהָד' זה כמו 'מגאהדה', לפי דווי, מילון, א, עמ' 227.

207 כפי III. ראה האווה, מילון, עמ' 660.

208 ראה דווי, מילון, ב, עמ' 716, נקל II.

209 ויזנברג, פירוש, עמ' תצא (התרגום בשינויים). ראה עוד כהן, בשלום ובמישור, עמ' 57 (על פי תרגומו של ויזנברג).

210 קוראן ט, כ: الَّذِينَ آمَنُوا وَهَجَرُوا وَجَاهَدُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ أَكْبَرُ دَرَجَةً عِنْدَ اللَّهِ وَكَرِي (אלדין אאמנו והאגרו וגאהדו פי סביל אללה באמואלהם ואנפסהם אעטם דרגה ענד אללה). תרגומו של רובין, קוראן, עמ' 155: 'המאמינים והמהגרים והקמים להיאבק למען אלוהים בהקריבם את רכושם ואת נפשותיהם...'. הצופים דרשו פסוק זה על מלחמתו של המאמין בנפשו ובתאוותיו. ראה, למשל, לפי הקישור <http://www.alsrdaab.com/vb/showthread.php?t=28063>. שימושו של המאמין ברכושו במאבק הרוחני מזכיר את שינוי תפקיד המראות, כדי להתקרב לאל. יש לתת את הדעת על המילים 'האגרון וגאהדן' שנקט הראב"ם בביאורו. לביאור פירוש הראב"ם כאן וצביונו הצופי ראה גם את דבריו הקולעים של אילן, הנחות תאולוגיות, עמ' 45-47, ושם, עמ' 41-52, על מוטיבים צופיים בפירושו של הראב"ם לתורה בכלל.

211 בגלל החשש לפגיעה בצניעות התנגדו חכמי האסלאם שהאישה תישאר במסגד (ملازمة المسجد, ملازمة אלמסגד), ועודדו אותה לעשות את מעמדי ההתבודדות 'במסגד ביתה'. ראה, למשל, המסורת המובאת לפי הקישור <http://www.ahlalheeth.com/vb/archive/index.php/t-115489.html>

212 ראה כפאיה (רוזנבלאט), ב, עמ' 386 ('ביות', בתים), 392 (בתים ומקומות לעבודת ה' וכיוצא בהם), 406 (בתים), 408 (מקומות עבודת ה', ראה להלן).

213 ראה כפאיה (רוזנבלאט), ב, עמ' 402.

עשרה בטלנין שבבית הכנסת במשנת הרמב"ם והראב"ם

התערובת המגונה שבהם, לדבריו, של תפילות נשגבות ושל משחקי ראשות ותכסיסי רשעות.²¹⁴

החסידים הלכו בדרכם לא רק ביחידות אלא חבורות חבורות. בפירושו לשיר השירים כבר דרש מורו של הראב"ם בחסידות הצופית, ר' אברהם החסיד, את הכתוב "צרו המור" (שם א, יג) כרמז על "החבורה שמתאחדת לדרישת המבוקש, והם בני הנביאים".²¹⁵ דומה שהראב"ם רמז לחבורת החסידים בשעה שאמר שדור המלך בחר "חבורת צדיקים, יראי שמים"²¹⁶ וההולכים באורחות ישרים, ולקחם לבני מושבו, ועיו, חבורתו ומשרתיו".²¹⁷ לדבריו, "אנשי דור המדבר חיו כולם יחד בהתבודדות מן היישוב ארבעים שנה, וזאת כדי שישגו את הדבקות בה' - ואולך אתכם ארבעים שנה [במדבר] וכו' למען תדעו כי אני ה' אלהיכם (דברים כט, ד-ה)".²¹⁸ כאשר ירד משה מהר סיני התבודד עם יהושע לפני שהלכו למחנה, ומשה לקח את אוהל המועד הרחק מן המחנה, גם כדי שיהושע יוכל להתבודד עמו שם.²¹⁹ ביאור הראב"ם בדבר "הצבאות אשר צבאו פתח אהל מועד" אף הוא תואם מגמה זו.

אולם הביטוי המובהק ביותר בכתבי הראב"ם בשבח ההתבודדות בחבורה בבית הכנסת נמצא בדבריו, שהובאו לעיל,²²⁰ על עשרת הבטלנים של בית הכנסת. במוסד הבטלנים, הנזכר במשנה כמאפיין של עיר גדולה, הוא מצא מסגרת, שאותה מילא תוכן חדש. ייתכן שמצא את הגרעין לכך בפירוש המשנה של הרמב"ם, בתפקידם של עשרת הבטלנים, 'מלאזמה' בית הכנסת, להישאר בבית הכנסת. במשנת הראב"ם נעשו הבטלנים במפורש: פורשים מחיי העולם הזה, חפצים בחיי העולם הבא, מתבודדים ('מנקטעין') תמיד בבית הכנסת לתלמוד תורה ולהתפנות לעבודה ה'. משום כך ראויים הם, לדבריו, לזכויות מיוחדות כיורשיהם של הכוהנים והלוויים המקראיים.²²¹ בצעד פרשני נועז קבע הראב"ם מקום נכבד בהלכה שבימינו לחבורת החסידים הללו, ובניגוד למשנת אביו, חייב את הציבור לא רק למנותם²²² לתפקיד של התבודדות בבית הכנסת אלא אף לפרנסם. שם

214 שם, עמ' 408, 410. השווה דבריו אצל כפאיה (דנה), עמ' 179-180 (ראה פרידמן, מחלוקת לשם שמים, עמ' 256-259). וראה שם, עמ' 189, שלפעמים עדיפה תפילה מתוך התבודדות ביחידות על תפילת רבים; ראה בלידשטיין, התפילה, עמ' 285, הערה 28.

215 ראה פנטון, פירוש מיסטי, עמ' 580, 582 (ובזה תיקן אל נכון את הכתוב אצל הנ"ל, קטעי ר' אברהם החסיד, עמ' 55, ש'אלמצטחב' רומז על עשיית רב המדריך את החסיד; מכתב היד המתפרסם שם משתמע שהדרשה היא על שיר השירים ב, ג: 'דודי בין הבנים').

216 במקור: 'אליאר', אותה מילה המתארת בדברי הראב"ם (כפאיה [דנה], עמ' 112) את עשרת הבטלנים בבית הכנסת.

217 כפאיה (רוזנבלאט), ב, עמ' 400 (תרגום).

218 שם, עמ' 390, 392 (תרגום).

219 ראה שם, עמ' 394; וינוברג, פירוש, עמ' תסה (ושם: 'ומלאזמה יהושע לה').

220 כפאיה (דנה), עמ' 112-113. ראה את תרגום הפסקה לעיל, עמ' 762-763.

221 וראה עוד המובאה שלהלן, הערה 226, מכ"י BL Or. 2598, fol. 113.

222 ראה הלכות עבודה זרה וחוקות הגוים א, ג: "והבדיל לוי ומינהו ראש והושיבו בשיבה ללמד דרך ה' [...] וצוה את בניו שלא יפסיקו מבני לוי ממונה אחר ממונה, כדי שלא ישתכח הלימוד".

צריכים היו לשמש מקור השראה ואבן שואבת לכל מבקש ה', שילמדו מדוגמתם וירצו להתדמות להם, וזאת "לתקנת עבודת ה' בישראל"²²³.

לבסוף, נביא פסקה מן החיבור 'ראשית חכמה', חיבור צופי בערבית-יהודית בהשראת 'חובות הלכות', ששרידיהם ממנו נתגלו לאחרונה, ונחקרו על ידי נחם אילן. לפי השערתו יצא החיבור מחוג החסידים, שהראב"ם וצאצאיו עמדו בראשו.²²⁴ בדברים שכתב המחבר על מעלת השהייה בבית הכנסת הדים לכמה מן המוטיבים שמצאנו בפרשת עשרת הבטלנים במשנת הרמב"ם והראב"ם. אולי יש בהם משום הד גם למוטיב הלקוח מן האסלאם, שהרי הוא קורא לשהייה בבית הכנסת 'מלאזמה'²²⁵ אלמסגד', להישאר ב'מסגד' (!), ומשתמש במינוח אסלאמי לתורה.

ותלאזם אלמסגד ותטיל פיה אלגלוס אמא לקראה אלכתאב או לסמעה. ומן אלמסתחב אן פי כל בית כנסת מן יסמע פיהא דברי תורה פקיהא או וציה או ועטא ינבה אלנאס וידכרהם מא גפלו ענה. ויחבב עליהם אלמצות ואלפראיין וינהיהם ען אלמעאצי ואלנואהי. וילבתו פי דאלך גזו מן אלנהאר.

[= הישאר בבית התפילה ('מסגד' במקור!) והארך את הישיבה בו, כדי לקרוא את התורה או לשמוע אותה.²²⁶ ראוי שבכל בית כנסת יהיה מי שמשמיע בו דברי

223 כלשון הראב"ם בכפאיה (דנה), עמ' 113 (תרגום). פנטון, הרמב"ם ובנו, עמ' 30, ציין את ההבדל בין שיטת הרמב"ם ושיטת הראב"ם בפרשה זו. הוא השווה את בית הכנסת שבו עשרת הבטלנים המתבודדים לפי הראב"ם למוסד הכאנקאה, שהתפשט במצרים בתקופת הסלג'וקים. בכאנקאה אכלו וישנו צופים, שהקדישו את זמנם לזכר (קריאה טקסטית של שם אללה) ולקריאת הקוראן. לדברי פנטון "נויירים אלה היו אמורים לשמש גם דוגמה מוסרית לבני זמנם המוסלמים", אולם אין הדבר מצוי במקור שאליו הצביע (שם, הערה 56) כראיה לכך.

224 ראה אילן, ראשית חכמה, עמ' 44 ואילן.

225 נקטתי צורת המקור, כפי שכתב הרמב"ם בפירושו המשנה. המחבר כתב 'תלאזם', צורת עתיד לנוכח (המשמשת לציווי).

226 על שימוש של הכותב במילה 'מסגד' לבית הכנסת במשפט זה, כותב אילן, ראשית חכמה, עמ' 34: "אפשר שהדבר מעיד על תפיסתו של המחבר, שלפיה בית הכנסת והמסגד דומים זה לזה באופן מהותי, בהיותם המקום המתאים ביותר לעורר את הבריות - מוסלמים כיהודים - להעניק מימד של חיות לאורח חייהם הדתי, ולעורר אותם לא רק בהתנהגות בהתאם לנומרות ההלכתיות (קיום המצוות) אלא גם לחוויה דתית, שבמהותה היא אינדיבידואלית ולא ציבורית". אולם גם מוזר בעיניי, שהכותב נקט לשון 'אלכתאב' לתורה. אף על פי שבהשראת האסלאם משמשת מילה זו בערבית-יהודית לספר התורה או למקרא (ראה בלאו, מילון, עמ' 588), עד כמה שידוע לי אינה משמשת לדברי תורה בכלל, כפי שהמחבר כותב בהמשך (אילן תרגם: "בשביל לימוד תורה או להאזנה ל[קריאה] בה". על 'קראה' אלתורה' במשמעות לימוד התורה, ראה לעיל, הערה 58). משום כך אינו מן הנמנע, לדעתי, שהמשפט הראשון שבפסקה מקורו בחיבור אסלאמי, ועל כן נזכרו 'אלמסגד', ו'אלכתאב', שמשמעו במקור המשוער, הקוראן, שהמוסלם יקרא אותו או יקשיב לקריאתו במסגד. עם זאת ראה כ"י BL Or. 2598, fol. 113, ע"א, שורה 14-18 (תרגום): "ולא נתן לשום שבט כמו שנתן לשבט לוי כולו, מפני שהם שירתו בקודש ועסקו בתורה (במקור: שגלהם באלתורה), כמו שנאמר: חלף עבודתם (במדבר יח, כא), וכן הוא עד היום תומך בתלמידי חכמים (במקור: אהל אלכתאב) ואינו מאבדם, כמו שנאמר: שלום רב לאהבי תורתך ואין למו מכשול (תהילים קיט, קסה)". התרגום, בשינויים קלים, על פי המובאה אצל בלאו, מילון, עמ' 24, בשם פרופ' חגי בן-שמאי. על פי המובאה שיערתי שאולי זהו חיבור קראי, ומשום כך נקט המחבר לשון 'אהל אלכתאב', הנופל על הקראים ('בעלי המקרא'). אולם פרופ' בן-שמאי הודיע לי שלדעתו המחבר הוא רבני. וראה עוד ספר הודו, ב, עמ' 323, הערה 44, שמחבר איגרת מתימן (כ"י TS 18 J 5.5) ציטט דברי חז"ל בלשון 'קאל [= אמר] אלכתאב' (כנראה בטעות).

עשרה בטלנין שבבית הכנסת במשנת הרמב"ם והראב"ם

תורה, בענייני הלכה או מצווה או תוכחה, יעורר את האנשים ויזכירם את מה שהסיחו מדעתם. ויחבב עליהם את המצוות והחובות הדתיות, וירתיע אותם מפריקת עול והמעשים האסורים. וישהו שם לשם כך חלק מן היום.²²⁷

227 כ"י מוסקבה, אוסף גינצבורג 1896, דף 9א, על פי אילן, שם (התרגום בשינוי קל).